

TAMPEREEN YLIOPISTO

Sanna Rautiainen

Omien oikeuksien puolesta

Tshekkoslovakian toisinajattelijoiden ja hallinnon reaktiot Helsingin päätösasiakirjaan 1975-1977

Historian pro gradu- tutkielma

Tampere 2011

Tampereen yliopisto

Yhteiskunta- ja kulttuuritieteiden yksikkö

RAUTIAINEN SANNA: Omien oikeuksien puolesta. Tšhekkoslovakian toisinajattelijoiden ja hallinnon reaktiot Helsingin päätösasiakirjaan 1975-1977

Pro gradu-tutkielma, 74 s.

Historia

Marraskuu 2011

Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökonferenssi ja Helsingissä 1975 allekirjoitettu päätösasiakirja olivat merkittävä poliittinen saavutus kylmän sodan aikana. Helsingin päätösasiakirjan allekirjoittamisen myötä ihmisoikeuskysymysten painoarvo poliittisessa keskustelussa lisääntyi. Päätösasiakirjan allekirjoittamisen jälkeen toisinajattelijoiden aktiivisuus lisääntyi kaikissa Itä-Euroopan maissa, kun toisinajattelijat alkoivat vaatia ihmis- ja kansalaisoikeuksien kunnioitusta. Itä-Euroopassa reagoitiin nopeasti Helsingin päätösasiakirjan allekirjoittamiseen. Pian Helsingin huippukokouksen jälkeen Itä-Euroopan poliittisten johtajien keskuudessa ylistettiin Etykin olleen kokonaisuudessaan voitto Itä-Euroopalle.

Tutkielmassani selvitän, miten päätösasiakirjaan reagoitiin Tšhekkoslovakiassa toisinajattelijoiden ja hallinnon puolesta. Osoitan miten toisinajattelijat reagoivat päätösasiakirjaan, mitä toisinajattelijaille tapahtui Helsingin konferenssin jälkeen ja miten kommunistihallinto reagoi toisinajattelijoiden toimintaan. Koska yhteiskunnan poliittinen ja sosiaalinen tilanne vaikuttavat toisinajattelijoiden toimintaan, tarkastelen myös sitä, miten Tšhekkoslovakian kommunistihallinnon keskuudessa reagoitiin päätösasiakirjaan. Lisäksi tutkin, miten Helsingin päätösasiakirjan päätöksiä toimeenpantiin. Lisäksi vertailen Tšhekkoslovakian tilannetta muihin Varsovan liiton maihin. Tarkastelun aloitan Helsingin huippukokouksesta 1975. Jatkan tarkastelua aina vuoteen 1977 asti, jolloin järjestettiin Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökonferenssin ensimmäinen seurantakokous Belgradissa.

Pääasiallisena aineistona tutkielmassani ovat Haagissa toimineen East-West Instituten ja Yhdysvaltojen hallituksen Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökomission raportit Helsingin päätösasiakirjan toimeenpanosta. Lisäksi olen tarkastellut Ulkoasiainministeriön arkistossa olevia Etyk-seurantaraportteja.

Helsingin päätösasiakirja sisälsi monia sellaisia kohtia, jotka olivat ristiriidassa vallitsevan tilanteen kanssa Tshekkoslovakiassa. Kaikki Etyk osallistujamaat olivat sitoutuneet Helsingin päätösasiakirjan täytäntöönpanoon, mutta Tshekkoslovakian tilanne ei ollut tämän asian suhteen yksiselitteinen. Hallinnon lupaukset eivät päätösten täytäntöönpanosta olleet pitäviä, eivätkä näin ollen vastanneet kuvaa todellisuudesta. Toisinajattelijat ja oppositio korostivat Helsingin päätösasiakirjan yhteyttä muihin kansainvälisiin sopimuksiin. Vaikka ennen Helsingin konferenssia toisinajattelijat suhtautuivat vielä varauksellisesti Etyk-prosessiin, Helsingin konferenssin jälkeen he alkoivat nähdä sen mahdollisuutena uudelleenlaiseen yhteiskunnalliseen aktiivisuuteen.

Tshekkoslovakialaisten toisinajattelijoiden toiminnan tavoitteena oli painostaa maan hallitusta Helsingin päätösasiakirjan normien mukaisesti, joihin hallitus oli allekirjoituksellaan sitoutunut. Toisinajattelijat toimivat sekä yksin että yhdessä. Suurin aktiivisuus toisinajattelijoiden toiminnassa kietoutui Charter 77 ympärille vuoden 1977 jälkeen. Tyypillisiä toimintatapoja toisinajatteliijoille oli erilaisten haastettujen antaminen ulkomaisille tiedotusvälineille sekä avoimien kirjeiden julkaiseminen. Ulkomaisille tiedotusvälineille annetuissa haastatteluissa toisinajattelijat välittivät tietoa Tshekkoslovakian tilanteesta ja rikkomuksista päätösasiakirjan suhteen. Näissä haastatteluissa toisinajattelijat muun muassa vertasivat päätösasiakirjaa lähtölaukaukseksi sorron vähentämiseksi. Heidän mukaan Tshekkoslovakian hallinnon olisi pitänyt kunnioittaa kaikkia päätösasiakirjan kohtia. Toisinajattelijat myös korostivat päätösasiakirjan normeja perusvapauksiin liittyen. Tshekkoslovakian hallinto reagoi toisinajattelijoiden aktiivisuuden lisääntymiseen voimakkaasti. Yleisimmät rangaistukset toisinajatteliijoille olivat kuulustelut ja töistä erottaminen. Hyvin yleistä olivat myös pidätykset ja kotietsinnät. Muita rangaistuskeinoja olivat varoitukset, karkotuksella uhkaileminen, kotiarestit ja matkustuslupien epääminen.

Tshekkoslovakian hallinto oli alussa reaktioissaan Helsingin päätösasiakirjaan hyvin juhlallinen. Myöhemmin suhtautuminen muuttui kriittisemmäksi ja julkisissa kannanotoissa korostettiin päätösasiakirjan näkemistä yhtenä kokonaisuutena, ilman että mitään osa-aluetta korostettiin muita enemmän. Tshekkoslovakian hallinto muuttui suhtautumisessaan päätösasiakirjaan koko ajan varauksellisemmaksi Belgradin kokouksen lähestyessä. Tähän vaikutti tapahtumat Tshekkoslovakiassa ennen Belgradia ja niiden saama kansainvälinen huomio. Kuitenkin ennen Belgradin konferenssia julkisuuteen annettiin hyvinkin positiivisia lausuntoja. Toisinajattelijat korostivat reaktioissaan päätösasiakirjan suhdetta muihin kansainvälisiin sopimuksiin. Helsingin konferenssin ja siellä allekirjoitetun päätösasiakirjan katsottiin edustavan yhteisten eurooppalaisten arvojen tunnustamista. Päätösasiakirjan avulla vaadittiin huomiota ihmisoikeusrikkomuksille Tshekkoslovakiassa. Hallinto puolestaan reagoi voimakkaasti toisinajattelijoiden toimintaan. Myös

uskonnolliset ryhmät luettiin toisinajattelijoihin. Tšhekkoslovakian hallinto syytti myös ulkomaita puuttumisesta maan sisäisiin asioihin, kun ulkomailta osoitettiin tukea maan toisinajatteliijoille. Hallinto reagoi erityisesti Charta 77 toimintaan. Chartalaisten ajateltiin haluavan muuttaa Belgradin kokous propaganda-aseeksi sosialistia maita vastaan. Hallinnon suhtautuminen toisinajattelijoihin ei muuttunut Belgradin kokouksen lähestyessä.

Sisältö

1. Johdanto	1
1.1. Tutkimuskysymys	1
1.2. Käytetyt lähteet.....	3
1.3. Aikaisempi tutkimus.....	5
1.4. Käsitteiden määrittely ja tutkimuksen rakenne	6
2. Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökonferenssi	8
2.1. Etyk prosessi.....	8
2.2. Helsingin konferenssi ja päätösasiakirja	11
2.3. Inhimillinen ulottuvuus	14
2.4. Kritiikkiä ja tulkintoja	17
2.5. Belgradin seurantakokous	20
3. Toisinajattelijat Itä-Euroopan kontekstissa.....	23
3.1. Yksin ja yhdessä.....	23
3.2. Helsingin konferenssin vaikutus	27
4. Etyk Tshekkoslovakiassa	32
4.1. Prahan kevään varjossa	32
4.2. Reaktioita ja täytäntöönpanoa	34
4.3. Osana Varsovan liiton maita	41
5. Toisinajattelijat Tshekkoslovakiassa.....	45
5.1. Vastarinnasta oppositioon	45
5.2. Reaktiot ja toiminta	47
5.3. Charta 77	54
5.4. Hallinnon reaktiot toisinajattelijoihin.....	55
6. Loppupäätelmät.....	63
LÄHTEET JA KIRJALLISUUS	71

1. Johdanto

1.1. Tutkimuskysymys

Eurooppa oli yksi kylmän sodan tärkeimmistä tekijöistä ja tapahtumakentistä, sillä maanosassa koettiin monia jännitteisiä yhteenottoja.¹ 1960-luvun lopulta lähtien kylmä sota näytti väistyvän uuden aikakauden, liennytyksen, tieltä. Liennytyks näkyi valtioiden välisessä politiikassa suurvaltasuhteiden lientymisenä. Tähän uuteen aikakauteen kuului korkean tason diplomaattisia neuvotteluita, sopimuksia asevarustelun kontrolloinnista ja suurvaltojen tapaamisia. Euroopassa liennytykseksi kutsuttu uusi aikakausi näkyi muun muassa siinä, että monet Itä-Euroopan maista solmivat kahdenvälisiä sopimuksia Länsi-Saksan kanssa. Saksan kysymys oli Euroopan kohdalla yksi kylmän sodan näkyvimmistä ongelmista. Liennytyksen ja parantuneiden suurvaltasuhteiden maamerkinä voidaan pitää Helsingissä heinä-elokuun vaihteessa 1975 järjestettyä Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökonferenssia.²

Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökonferenssi (Etyk) oli vuosien työn tulos, mikä huipentui Helsingissä järjestettyyn huippukokoukseen. Kokouksen päätteeksi kaikki 35 osallistujamaata

¹ Nuti 2009, 2.

² Hanhimäki & Westad 2003, 481.

allekirjoittivat Helsingin päätösasiakirjan, jolla tuli olemaan odottamattomia seuraamuksia.³ Etyk-prosessi kokonaisuudessaan ja Helsingin päätösasiakirjan allekirjoittaminen oli merkki uudenlaisesta ilmapiiristä Euroopassa ja valtioiden välisestä yhteistyöstä. Helsingin huippukokouksesta muodostui eräänlainen valtioiden välisen vuoropuhelun kanava. Helsingin huippukokousta on joissakin yhteyksissä verrattu Wienin konferenssin 1815, sillä molemmissa oli kysymys sodan jälkeisen Euroopan tilanteen järjestämisestä.⁴

Helsingin päätösasiakirjan allekirjoittamisen myötä ihmisoikeuskysymysten painoarvo Euroopan valtioiden välisessä politiikassa kasvoi. Päätösasiakirjan allekirjoittamisen jälkeen toisinajattelijoiden aktiivisuus lisääntyi kaikissa Itä-Euroopan maissa, kun toisinajattelijat alkoivat vaatia ihmis- ja kansalaisyhteisöjen kunnioitusta.⁵ Ennen päätösasiakirjan allekirjoittamista ihmisoikeuskysymykset olivat vain hyvin harvoin nousseet osaksi kansainvälistä poliittista keskustelua. Yleisesti valtioiden välisiä suhteita oli määritellyt periaate koskemattomuudesta sisäisiin asioihin. Sen lisäksi, että Helsingin konferenssin sai aikaan reaktioita Itä-Euroopan toisinajattelijoiden, myös monen eri maan hallitukset joutuivat miettimään suhtautumistaan konferenssiin ja sen saavutuksiin. Osallistujamaat allekirjoittivat julistuksen, missä ne lupasivat muun muassa parantaa Euroopan valtioiden välisiä suhteita, syventää yhteistyötä ja yleisesti turvata rauha ja järjestys Euroopassa. Osallistujat sitoutuivat päätösasiakirjan määräyksiin itsenäisenä valtiona, mutta myös osana suurempaa joukkoa. Itä-Euroopassa reagoitiin nopeasti Helsingin päätösasiakirjan allekirjoittamiseen. Pian Helsingin huippukokouksen jälkeen Itä-Euroopan poliittisten johtajien keskuudessa ylistettiin Etykin olleen kokonaisuudessaan voitto Itä-Euroopalle.⁶

Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökonferenssin päätösasiakirja oli merkittävä saavutus kylmän sodan aikana valtioiden välisessä politiikassa ja sen oli tarkoitus saada aikaan käytännön muutoksia, erityisesti ihmisoikeuskysymysten osalta. Tavoitteenani on tutkia sitä, miten päätösasiakirjaan reagoitiin Tshekkoslovakiassa toisinajattelijoiden ja hallinnon puolesta. Haluan selvittää, miten toisinajattelijat reagoivat päätösasiakirjaan, mitä toisinajatteliijoille tapahtui Helsingin konferenssin jälkeen ja miten kommunistihallinto reagoi toisinajattelijoiden toimintaan. Koska yhteiskunnan poliittinen ja sosiaalinen tilanne vaikuttavat toisinajattelijoiden toimintaan, tarkastelen myös sitä, miten Tshekkoslovakian kommunistihallinnon keskuudessa reagoitiin päätösasiakirjaan. Lisäksi tarkastelen sitä, miten Helsingin päätösasiakirjan päätöksiä toimeenpantiin. Lisäksi vertailen Tshekkoslovakian tilannetta muihin Varsovan liiton maihin.

³ Gaddis 2005, 188.

⁴ Reimaa 2008, 12-13.

⁵ Järvinen 2009, 14-15.

⁶ Järvinen 2009, 104, 118, 128.

Tarkastelun aloitan Helsingin huippukokouksesta 1975. Jatkan tarkastelua aina vuoteen 1977 asti, jolloin järjestettiin Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökonferenssin ensimmäinen seurantakokous Belgradissa. Toisinajattelijoiden ja toisinajattelijaliikkeiden toiminta lisääntyi 1970-luvun aikana kaikkialla itäisessä Euroopassa. Juuri Tshekkoslovakian valitsemiseksi tarkastelukohteeksi on perusteltua, sillä Prahan kevään jälkeen alkanut yhteiskunnallinen ja poliittinen muutosprosessi asetti yhteiskunnan tiukan kontrollin alaiseksi. Lisäksi kun tarkastellaan päätösasiakirjan täytäntöönpanoa, maan tilanne oli hyvin ongelmallinen.⁷

1.2. Käytetyt lähteet

Pääasiallisena aineistona tutkielmassani ovat Haagissa toimineen East-West Instituten ja Yhdysvaltojen hallituksen Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökomission raportit Helsingin päätösasiakirjan toimeenpanosta. Lisäksi olen tarkastellut Ulkoasiainministeriön arkistossa olevia Etyk-seurantaraportteja.

East-West Instituten tehtävänä oli itä-länsi suhteiden tutkimus. Tämän lisäksi instituutin tavoitteena oli tarkastella Helsingin konferenssin vaikutusta. East-West instituutin mukaan pohja päätösasiakirjan täytäntöönpanon seuraamisella syntyi jo ensimmäisten Etyk-kokousten aikana. Heti konferenssin jälkeen sekä idässä että lännessä syntyi monia eri instituutioita päätösasiakirjan täytäntöönpanon seuraamiseksi. East-West instituutti julkaisi kolme raporttia, joiden tarkoitus oli tehdä selvitys turvallisuus- ja yhteistyökonferenssin päätösten täytäntöönpanosta. Raporteissa keskityttiin erityisesti varsinaisen täytäntöönpanon seuraamiseen ja täytäntöönpanossa ilmenevien ongelmien esille tuomiseen. Ensimmäinen raportti julkaistiin syyskuussa 1976, toinen maaliskuussa 1977 ja kolmas marraskuussa 1977. Raporttien pohjana käytettiin konferenssin virallisia tiedonantoja, aikakausilehtiä idässä ja lännessä, kirjoja ja artikkeleita sekä haastatteluita. Instituutti teki myös yhteistyötä Alankomaissa sijainneiden ulkomaisten suurlähetystöjen kanssa.⁸ Haagissa toiminut East-West Institute oli yksityinen säätiö, joka ei saanut tukea hallitukselta. Instituutin johtajan mukaan instituutti suhtautui kriittisesti niin itään kuin länteen ja oli nimenomaan kiinnostunut itä-länsi suhteiden parantamisesta. Instituutti toimi läheisessä yhteistyössä Alankomaalaisten yliopistojen kanssa.⁹ Alankomaissa oli East-West instituutin kaltaiselle organisaatiolle hyvät lähtökohdat, sillä Alankomaat painottivat politiikassaan päätösasiakirjan

⁷ Implementation of the Final Act, U.S. Government Printing Office 1977, 36-37, UMA.

⁸ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe I 1976, 5-6, UMA.

⁹ Sähke, Henrik Blomstedt Ulkoasiainministeriölle 28.8.1976, ETYK seuranta yleistä 1976, UMA.

ihmisoikeus periaatteiden täytäntöönpanoa.¹⁰ East-West instituutin Etyk-raportit ovat antaneet tutkimukselleni tärkeää tietoa toisinajattelijoiden toiminnasta Tshekkoslovakiassa Helsingin huippukokouksen jälkeen.

Yhdysvaltojen hallituksen Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökomission raportti toimitettiin kansainvälisten suhteiden komitealle syyskuussa 1977. Raportti oli tulos työstä, jota komitea oli tehnyt kahden vuoden ajan. Komission tavoitteena oli seurata Etyk-prosessin etenemistä, siinä ilmeneviä ongelmia sekä päätösasiakirjan täytäntöönpanoa. Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökomissio oli perustettu kesäkuussa 1976. Komissio keräsi aineistonsa raporttia varten haastatteleamalla maahan muuttaneita todistajia vuoden 1977 aikana. Sen lisäksi komission jäseniä matkusti Eurooppaan tavataksaan virkamiehiä ja yksittäisiä kansalaisia Länsi-Euroopassa. Komissio toteutti kyseiset matkat lokakuussa 1976 ja helmikuussa 1977. Komissio myös tapasi Itä-Euroopasta paenneita ihmisiä. Sen lisäksi siirtolaisille teetettiin erilaisia kyselyjä. Komissioon kuului kuusi jäsentä Yhdysvaltojen senaatista, kuusi jäsentä edustajainhuoneesta ja yksi jäsen ulkoministeriöstä, puolustusministeriöstä ja kauppaministeriöstä.¹¹ Perustamisen jälkeen komission johtoon asettui demokraattien Dante Fascell ja komission pääsihteerinä toimi monen vuoden ajan Spencer Oliver. Oliver toimi myös Etykin ja myöhemmin Etyjin parlamentaarisen sihteeristön päällikkönä.¹² Tämä Yhdysvaltojen Etyk-komission raportit ovat olleet tutkimukseni kannalta erityisen tärkeitä tarkasteltaessa Tshekkoslovakian hallituksen reaktioita Helsingin päätösasiakirjaan ja myös tarkasteltaessa hallituksen reaktioita toisinajattelijoiden toimintaan. Sekä Yhdysvaltojen Etyk-komission että East-West instituutin raportit olivat tavoitteiltaan täytäntöönpanoon keskittyviä. Niiden avulla on kuitenkin hyvin mahdollista tarkastella myös reaktioita, koska niihin on tallennettu monenlaisia yksityiskohtaisia kuvauksia osallistujamaiden tapahtumista.

Ulkoasianministeriön arkistosta olen käynyt läpi Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökonferenssin seurantaraportteja vuosilta 1975-1977. Kyseiset raportit sisältävät hyvin monenlaista aineistoa. Pääosiin aineisto koostuu suomalaisten suurlähettiläiden Ulkoasianministeriölle lähettämistä raporteista, sähköistä sekä muistiosta. Näiden lisäksi raportit sisältävät lehtileikkeitä eri puolilta maailmaa, koskien Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökonferenssia ja sen seuranta. Turvallisuus- ja yhteistyökonferenssin päätösasiakirja on ollut tärkeä lähde Etyk prosessin ensimmäisen vaiheen saavutusten tarkastelussa.

¹⁰ Peltola 2011, 61.

¹¹ Implementation of the Final Act, U.S. Government Printing Office 1977, 1, UMA.

¹² Reimaa 2008, 193.

1.3. Aikaisempi tutkimus

Tshekkoslovakian historiaa kommunistisella ajalla on tutkittu verrattain paljon. Erityisen paljon tutkimus on keskittynyt Prahan kevään aikaisen tapahtumiin sekä kommunistisen järjestelmän murtumiseen 1980-luvun lopulla. Myös normalisaation aikaisia tapahtumia on tutkittu, erityisesti poliittisen historian näkökulmasta. Myös Tshekkoslovakian toisinajattelijoiden historiaa on tutkittu jonkin verran, mutta keskittyen lähinnä Charter 77 ympärille. Joissain tutkimuksissa on jonkin verran myös sivuttu Etykin vaikutusta Tshekkoslovakiassa. Mitään laajempaa tutkimusta, joka koskisi erikseen Etykin vaikutusta Tshekkoslovakiassa ja Etykin herättämiä reaktioita, en ole tavannut. Tutkimukseni keskittyy erityisesti sosiaalishistorialliselta näkökannalta toisinajattelijoiden, yksilön ja arkipäivän näkökulmaan. Tutkimukseni on laadultaan sosiaalishistorian ja poliittisen historian tutkimusta. Tutkimuksessani käyttämäni aineistoa olen analysoinut kvalitatiivista tutkimusmenetelmää käyttäen.

Tutkimukseni kannalta erityisen tärkeitä ovat olleet muutamat Tshekkoslovakian, Etykiä ja toisinajattelijoina käsittelevät teokset. Merja Pentikäisen teos ”Human Rights Commitments Within the CSCE Process: Nature, Contents and Applications in Finland” on antanut paljon tärkeää tietoa Etykin inhimillisestä ulottuvuudesta ja ihmisoikeuksien merkityksestä laajemmin Etyk prosessissa.

Detlef Pollackin ja Jan Wielgohsin teos ”Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe. Origins of Civil Society and Democratic Transition” on hyvin kattava teos toisinajattelijoiden ja opposition toiminnasta Itä-Euroopassa kommunistihallintojen aikana. Teos sisältää Oldrich Tuman artikkelin koskien Tshekkoslovakian toisinajattelijoiden historiaa. Kyseinen artikkeli antaa hyvin kattavan yleiskuvan toisinajattelijoiden taustoista Tshekkoslovakiasta. Tätä kautta oli helpompi tarkastella myös Etykin vaikutusta toisinajattelijoihin Tshekkoslovakiassa. Tärkeän näkökulman 1970-luvun toisinajattelijaj- ja oppositioliikehdintään Itä-Euroopassa on tarjonnut myös Rudolf L. Tökésin toimittama teos ”Opposition in Eastern Europe”. Tökés itse kuvaa teoksessaan ihmisoikeustilannetta ja oppositiota ilmiönä laajemmin koko Itä-Euroopan mittakaavassa. Sen lisäksi teos sisältää Vladimir V. Kusinin artikkelin Tshekkoslovakian oppositiosta ja toisinajattelijaliikkeistä.

Muita tutkimukseni kannalta tärkeitä teoksia ovat olleet Jouni Järvisen teos ”Normalization and Charter 77- Violence, Commitment and Resistance in Czechoslovakia”. Tämä on laaja teos normalisaation aikaisista vuosista Tshekkoslovakiassa ja hallinnon suhtautumisesta toisinajattelijoihin ja erilaiseen kansalaisaktiivisuuteen. Daniel Thomas on julkaissut kaksi

tutkimukseni kannalta hyvin keskeistä julkaisua. ”The Helsinki Accords and Political Change in Eastern Europe” ja ”The Helsinki Effect. International Norms, Human rights, and the Demise of the Communism” ovat molemmat olleet julkaisuja, joiden avulla olen on mahdollista saada hyvä käsitys Etykin maailmanlaajuisesta merkityksestä ja sen saavutuksista erityisesti ihmisoikeuksien saralla. Tshekkoslovakian historian käsittelyssä on ollut tärkeänä apuna Hugh Agnewin teos ”The Czech and the Lands of the Bohemian Crown.

1.4. Käsitteiden määrittely ja tutkimuksen rakenne

Tutkimuksessani kannalta hyvin keskeisiä käsitteitä ovat itä ja länsi, Itä-Eurooppa, toisinajattelijat ja Tshekkoslovakian hallinto. Jokainen näistä käsitteistä voidaan ymmärtää hyvin laajasti, joten niiden määrittely tässä yhteydessä on tärkeää. Tässä tutkimuksessani tarkoitan Itä-Euroopalla entisen Varsovan liiton maita. Varsovan liiton maihin kuuluivat DDR, Bulgaria, Neuvostoliitto, Puola, Romania, Tshekkoslovakia, Unkari ja Albania. Albania ei kuitenkaan kuulunut Etyk osallistujamaihin. Idällä ja lännellä taas tarkoitan kylmän sodan aikaista maailman kahtia jakoa. Idällä tarkoitan siis lähinnä Neuvostoliittoa ja tämän sosialistisia liittolaisia ja lännellä tarkoitan Länsi-Eurooppaa ja Yhdysvaltoja. Hallinnolla tarkoitan Tshekkoslovakian kommunistista puoluetta. Tässä tutkimuksessani käytän Jouni Järvisen määritelmää toisinajatteliijoista. Järvinen on tutkimuksessaan ”Normalization and Carter 77 – Violence, Commitment and Resistance in Czechoslovakia” määritellyt toisinajattelijan henkilöksi, joka eroaa mielipiteiltään valtavirrasta. Usein toisinajattelijalla eroaa mielipiteiltään suhteessa poliittiseen järjestelmään. Järvisen mukaan käsitteenä toisinajattelijaa viittaa yksilöön, joka avoimesti vastustaa vallitsevaa poliittista tilannetta, hallitusta tai johtavaa puoluetta. Määriteltäessä toisinajattelijaa on tärkeää muistaa, että toisinajattelijaa on vapaaehtoisesti ottanut kriittisen kannan suhtautumisessaan.¹³

Tutkimukseni on jakautunut neljään päälukuun. Ensimmäinen pääluku keskittyy Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökonferenssin käsittelyyn. Tässä luvussa tarkastelun Etyk-prosessia sen siitä alkaen, kun ensimmäinen ehdotus koko Euroopan yhteisestä konferenssista annettiin päättyen Etykin ensimmäiseen seurantakokoukseen Belgradissa. Erityisesti kiinnitän huomiota Helsingin huippukokoukseen 1975 ja siellä allekirjoitettuun päätösasiakirjaan. Kappaleessa tarkastelen varsinaisen Etyk-prosessin lisäksi sitä, mitä tarkoitettiin Etykin inhimillisellä ulottuvuudella

¹³ Järvinen 2009, 44, 49, 51, 53.

erityisesti ihmisoikeuksien kannalta. Sen lisäksi tarkastelen Etykistä esitettyjä erilaisia tulkintoja ja myös kyseisen prosessin herättämää kritiikkiä.

Toisessa pääluke keskittyy toisinajattelijoiden käsittelyyn Itä-Euroopan kontekstissa. Tässä kappaleessa erittelen, mitä tarkoitetaan käsitteellä toisinajattelijat. Tarkastelen toisinajattelijaita lähinnä Itä-Euroopan näkökulmasta siten, että miten toisinajattelijatoiminta alkoi Itä-Euroopassa muodostua ja mikä oli yleisesti yhteisestä Itä-Euroopan toisinajattelijoiden. Tässä toisessa kappaleessa käsitteelen myös sitä, mitä toisinajattelijaliikkeille Itä-Euroopassa tapahtui Etykin Helsingin huippukokouksen jälkeen ja mikä merkitys Helsingin päätösasiakirjalla oli näille toisinajattelijoiden.

Tutkimuksen kolmas pääluke käsittelee Etyk-prosessin osuutta Tshekkoslovakian historiassa. Kappaleen alussa tarkastelun lyhyesti Tshekkoslovakian yhteiskunnallista tilannetta, historialliset tapahtumat huomioon ottaneen, ennen Helsingin huippukokousta. Tämän jälkeen käsitteelen sitä, kuinka Tshekkoslovakian hallinnon osalta Helsingin päätösasiakirja otettiin vastaan ja kuinka Helsingin päätösasiakirjan päätöksiä pantiin täytäntöön. Lopuksi tarkastelen sitä, millä tavalla Tshekkoslovakian tilanne vertautui muihin Varsovan liiton maihin.

Tutkimuksen viimeinen pääluke keskittyy toisinajattelijoihin Tshekkoslovakiassa. Luvun alussa käsitteelen lyhyesti Tshekkoslovakialaisten toisinajattelijoiden historiallista taustaa. Tämän jälkeen käsitteelen sitä, miten toisinajattelijat reagoivat Helsingin päätösasiakirjaan ja mitä toisinajattelijoiden toiminta käsitti Helsingin huippukokouksen ja Belgradin seurantokokouksen välillä. Sen lisäksi tarkastelen Tshekkoslovakian hallinnon reaktioita toisinajattelijoiden toimintaan.

2. Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökonferenssi

2.1. Etyk prosessi

1970-luvun alussa Euroopassa oli siirrytty uudelle aikakaudelle, jonka näkyvin seuraus oli suurvaltasuhteiden lientyminen. Tämän uuden aikakauden, detenten myötä suurvaltojen välillä järjestettiin useita poliittisia tapaamisia. Liennytyksen aikakauden tärkeä maamerkki oli Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökonferenssin huippukokous Helsingissä 1975. Ensimmäinen ehdotus tämän kaltaisesta Euroopan valtioiden tapaamisesta tehtiin kuitenkin jo vuosia aikaisemmin, Neuvostoliiton puolesta. Neuvostoliitolle detente avautui uudenlaisena poliittisena mahdollisuutena. Sisäiset uudistukset nähtiin Neuvostoliitossa liian vaarallisina, joten turvautuminen ulkoisiin uudistuksiin nähtiin parempana vaihtoehtona imagon parantamiseksi. Diplomatia länsimaiden kanssa nähtiin tällaisena mahdollisuutena. Ensimmäinen idea eurooppalaisesta (nimenomaan vain eurooppalaisesta) yhteiskokouksesta nousikin esille vuonna 1954 Neuvostoliitosta. Neuvostoliitolle mahdollisesti järjestettävällä kokouksella oli tärkeä symbolinen merkitys. Toteutuessaan konferenssi olisi edellyttänyt sitä, että Yhdysvallat liittolaisineen joutuisi tunnustamaan julkisesti hyväksyvänsä toisen maailmansodan jälkeisen Euroopan jaon.¹⁴ Neuvostoliiton ja Varsovan liiton

¹⁴ Gaddis 2005, 187.

yri­tysten taustalla kokouksen järjestämiseksi oli halu toisen maailmansodan jälkeen avoimeksi jääneiden kysymysten ratkaiseminen.¹⁵

Neuvostoliiton ulkoministerin Molotovin ehdotuksen jälkeen Neuvostoliitto ja muut sosialistiset maat pitivät ideaa esillä erilaisina muunnelmina. Vuonna 1966 Varsovan liitto vahvisti yhteisen esityksen kokouksesta ja vuonna 1969 liitto esitti muille Euroopan valtioille veto­muksen yleiseurooppalaisen kokouksen järjestämisestä. Tarkoituksena oli käsitellä maanosan turvallisuuteen ja yhteistyöhön liittyviä kysymyksiä. Neuvostoliiton ehdotus eurooppalaisesta kokouksesta sisälsi kutsuttavien listalla ainoastaan eurooppalaisia valtioita. Nato kuitenkin ilmoitti, että kokoukseen tulisi kutsua mukaan myös Yhdysvallat ja Kanada.¹⁶ Yhdysvalloissa ajateltiin, että Neuvostoliiton oli tarkoitus konferenssin avulla vahvistaa rajalinjat Itä-Euroopassa ja sitä kautta saada valloituksilleen läntinen hyväksyntä.¹⁷ Etyk-prosessia jouduttivat monet eri tapahtumat Euroopassa, kuten Tshekkoslovakian miehitys 1968. Tshekkoslovakian miehityksen voidaan sanoa toimineen eräänlaisena käännekohtana tässä prosessissa. Liennytyksestä ja koko Euroopan yhteisestä turvallisuuskonferenssista tuli pian asioita, jotka näyttäytyivät yhä houkuttelevampina. Sekä idässä että lännessä oltiin pikku hiljaa avoimempia kokouksen asiakysymyksistä. Erityisesti Neuvostoliitto halusi muuttaa sen asetelman, minkä Prahan kevään tapahtumat olivat aiheuttaneet.¹⁸

Varsovan liiton ehdotuksen jälkeen Suomi ilmoitti olevansa valmis mahdolliseksi kokouksen järjestäjämäksi. Valmistelujen edistämiseksi Suomi asetti suurlähettiläs Ralph Enckellin kartoittamaan osallistujamaiden käsityksiä. Suurlähettilään keskustelujen jälkeen Suomi esitti keskustelujen jatkamista kahdenvälisesti tai monenkeskisesti. Suotuisien suurvaltasuhteiden ansioista Suomi pystyi aloittamaan neuvottelut, jotka käytiin monenkeskisesti. Neuvotteluja käytiin marraskuusta 1972 kesäkuuhun 1973.¹⁹ Idea Euroopan yhteisestä konferenssista eteni konkreettisesti näiden Helsingissä käytyjen konsultaatioiden aikana. Neuvotteluiden pohjalta konferenssia päätettiin jatkaa järjestämällä kolme erillistä kokousta.²⁰ Näiden Helsingin neuvotteluiden tuloksena valmistui ”Sininen kirja”, joka sisälsi menettelyohjeita ja asialistasuosituksia. Sininen kirja sisälsi myös periaatteen konsensuksesta päätöksenteossa.²¹

¹⁵ Peltola 2011, 9.

¹⁶ Luoto 1997, 153.

¹⁷ Vaughan 2009, 11.

¹⁸ Peltola 2011, 9.

¹⁹ Luoto 1997, 153.

²⁰ Pentikäinen 1994, 3.

²¹ Luoto 1997, 154.

Helsingin konsultaatioita seurasi ulkoministeritason tapaaminen heinäkuussa 1973, jälleen Helsingissä.²² Tätä Etykin ensimmäistä vaihetta seurasi Etykin toinen vaihe, suurlähettilästason kokous Genevessä, syyskuusta 1973 heinäkuuhun 1975. Geneven vaihe oli konferenssin pisin, melkein kaksi vuotta. Työtä hankaloitti se, että konferenssin osallistujien oli löydettävä kaikkia osapuolia miellyttävä päätösteksti. Tähän vaikutti se, että valtionpäämiesten näkemykset olivat monella tavalla kaukana toisistaan, mistä johtuen päätösasiakirjan muotoilu oli hankalaa. Esimerkiksi Brezhnev torjui vaatimukset kansainvälisen vastuun periaatteesta ihmisoikeuksien suhteen.²³ Varsovan liiton maat tavoittelivat Geneven konferenssilta hyvin suurpiirteistä ja yleisluontoista julistusta. Varsovan liiton maiden mukaan tarkemmista yksityiskohdista voitiin neuvotella myöhemmin konferenssin päättymisen jälkeen kahdenkeskisesti eri osallistujamaiden kesken.²⁴ Länsimaille ihmisoikeudet ja inhimillinen ulottuvuus kokonaisuudessaan olivat taas alusta alkaen tärkeitä periaatekysymyksiä. Geneven neuvottelujen aikaan läntiset osanottajamaat hidastivat työskentelyä muiden Etykin prosessin osa-alueiden kanssa, jotta kolmannen korin suhteen käydyt neuvottelut eivät jäisi jälkeen. Läntiset osallistujamaat myös kieltäytyivät sopimasta kolmannen vaiheen järjestelyistä ennen kuin konkreettisia tuloksia ihmisoikeuksien osalta oli saavutettu. Lännen vaatimukseen kuului myös, että Neuvostoliitto liittolaisineen suostuisi tekemään myönnytyksiä omien periaatteidensa suhteen.²⁵

Erityisen hankalia olivatkin päätösasiakirjan kolmanteen koriin liittyvät kysymykset. Juuri tämän korin johdantoon itäblokin maat halusivat erityismaininnan siitä, että päätösten toimeenpano oli riippuvainen jokaisen maan omista laeista ja käytännöistä. Genevessä kuitenkin hyväksyttiin tärkeä periaate, minkä mukaan toimeenpanossa oli otettava huomioon paikalliset erot yhteiskuntajärjestelmissä, mutta niiden tähden ei voinut irtisanoutua täytäntöönpanosta.²⁶ Tämän periaatteen taustalla vaikutti puolueettomien maiden ehdotus siitä, että suvereeniperiaatteen tunnustaminen ei oikeuta mitätöimään sovittuja kansainvälisiä velvoitteita. Käytännössä tämä tarkoitti sitä, että osallistujamaiden oli suvereenieja oikeuksia käyttäessään toimittava kaikkien kansainvälisten velvoitteiden määräämällä tavalla.²⁷

Euroopan turvallisuus- ja yhteistyö konferenssi käsitteenä viittaa laajempaan prosessiin, joka alkoi Helsingistä vuonna 1973 ja jatkui Helsingissä vuonna 1975. Näin ollen Helsingin konferenssia ei voida pitää erillisenä tapahtumana, vaan osana laajempaa tapahtumaketjua joka johti Euroopan

²² Mattinen et al. 2005, 239.

²³ Kallenautio 2005, 377-380.

²⁴ Peltola 2011, s. 11.

²⁵ Romano 2010, 135.

²⁶ Kallenautio 2005, 378-379.

²⁷ Luoto 1997, 154.

valtioiden välisten suhteiden kehittymiseen kylmän sodan aikakaudella.²⁸ Etyk erosi organisaationa esimerkiksi YK:sta siinä suhteessa, että Etykin valmisteluissa ei ollut tavoitteena jäsenkunnan jakamisesta pysyvien jäsenten ja muiden pienempien osanottajamaiden välillä.²⁹

2.2. Helsingin konferenssi ja päätösasiakirja

Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökonferenssin kolmas vaihe järjestettiin Helsingissä 30.7. – 1.8.1975. Konferenssin osallistujamaihinkin kuuluivat kaikki Euroopan maat Albaniaa (joka oli Kiinan eurooppalainen liittolainen) lukuun ottamatta, sekä Yhdysvallat ja Kanada. Helsingin konferenssiin mennessä Etykistä oli muodostunut tärkeä yhteistyöfoorumiksi osallistujamaiden välillä. Helsingin kokousta onkin joissain yhteyksissä verrattu Wienin konferenssiin 1815, sillä molemmissa oli kysymys Euroopan tilanteen jäsentämisestä sodan jälkeen.³⁰ Suomen presidentti Kekkonen päätti tilaisuuden puheeseen, missä hän vetosi osallistujamaihinkin sanomalle, että jokaisen osallistujamaan tulisi osallistua päätösasiakirjan täytäntöönpanoon.³¹ Kylmän sodan aikana idän ja lännen vastakkainasettelu vaikutti Etykin prosessin kulkuun. Idän ja lännen johtajilla oli eriävät mielipiteet konferenssin tavoitteista. Vastakkainasetteluista huolimatta Helsingin konferenssi 1975 oli tärkeä maamerkki liennytyksen aikakaudella.³²

Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökonferenssin Helsingin huippukokouksen aikana kaikki osallistujamaat allekirjoittivat Helsingin päätösasiakirjan. Allekirjoittamisen myötä osallistujamaat suostuivat noudattamaan päätösasiakirjassa mainittuja poliittisia velvoitteita. Asiakirjan sisältä oli jaettu neljään eri koriin. Ensimmäinen kori sisälsi konferenssin periaatejulistuksen. Toinen kori sisälsi maininnat yhteistyöstä talouden, tieteen ja teknologian aloilla sekä ympäristökysymykset. Kolmas kori oli varattu konferenssin inhimilliselle ulottuvuudelle ja neljäs kori sisälsi konferenssin seurantaan liittyvät periaatteet.³³ Helsingin päätösasiakirjassa osanottajavaltiot lupasivat saattaa vvoimaan konferenssin aikana tehdyt päätökset sekä syventää jännityksen lientymistä sekä tehdä liennytyskehitys jatkuvaksi ja kestäväksi.³⁴

Konferenssin aikana allekirjoitettu päätösasiakirja sisälsi mainintoja ihmisoikeuksiin liittyen useammassa kohdassa. Tärkeimmät maininnat löytyivät asiakirjan kolmannesta korista, sekä

²⁸ Rotfeld 1983, 13.

²⁹ Reimaa 2008, 46.

³⁰ Reimaa 2008, 12-13.

³¹ Loth 2002, 1.

³² Pentikäinen 1994, 3-4.

³³ Luoto 1997, 154-155.

³⁴ Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökonferenssin päätösasiakirja 1975, 5.

ensimmäisen korin seitsemännestä artiklasta. Maininnat päätösasiakirjan eri koreissa olivat suhteessa toisiinsa samanarvoisia. Erona ensimmäisen ja kolmannen korin välillä oli sen, että kolmanteen koriin sisällytyt artiklat olivat suppeampia ja yksityiskohtaisempia.³⁵ Erityisen merkittävää ihmisoikeuksien kannalta oli se, että päätösasiakirjan alussa oleva periaatejulistukseen sisällytettiin kohta, missä osallistujamaat veloitettiin kunnioittamaan sekä edistämään perusvapauksia ja ihmisoikeuksia.³⁶

Ensimmäisen korin seitsemäs artikla käsitteli ihmisoikeuksien ja perusvapauksien kunnioittamista ja tähän liittyen jokaisen yksilön oikeutta ajatuksen, uskonnon, omantunnon ja vakaumuksen vapauteen. Kyseinen artikla korosti nimenomaan yksilön merkitystä. Yksilöllä katsottiin olevan oikeus tuntea omat oikeutensa ja velvollisuutensa sekä yksilön oikeus toimia näiden mukaisesti.³⁷ Seitsemännen artiklan mukaan kaikkien osanottajavaltioiden tuli kunnioittaa kyseisiä oikeuksia sekä edistää kansalaisiaan käyttämään heille kuuluvia poliittisia, taloudellisia, sosiaalisia ja sivistyksellisiä oikeuksia. Sen lisäksi artikla korosti inhimillisen ulottuvuuden merkitystä koko Etyk-prosessin onnistumiselle:

Osanottajavaltiot tunnustavat ihmisoikeuksien ja perusvapauksien yleismaailmallisen merkityksen ja sen, että niiden kunnioittaminen on rauhan, oikeudenmukaisuuden ja hyvinvoinnin olennainen tekijä, jotka puolestaan ovat välttämättömiä ystävällisten suhteiden ja yhteistyön kehittämisen turvaamiseksi niiden itsensä samoin kuin kaikkien valtioiden kesken.³⁸

Päätösasiakirjan kolmas kori käsitteli ihmisten välisiä yhteyksiä, tiedonvälitystä, sekä yhteistyötä ja vaihtotoimintaa kulttuurin ja kasvatuksen aloilla. Näiden periaatteiden taustalla oli halu lisätä ihmisten välisiä kontakteja Etyk osanottajamaiden välillä.³⁹ Ihmisten välisillä yhteyksillä tarkoitettiin konkreettisesti perheiden välisiä kontakteja, perheiden jälleenyhdistämistä, avioliittoja eri valtioiden kansalaisten kesken, vapaata matkustamista, nuorison tapaamisia sekä urheilutapahtumia.⁴⁰

Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökonferenssi oli hyvin ainutkertainen ja monitahoinen prosessi. Konferenssin aikana laaditut asiakirjat laaditut asiakirjat eivät olleet oikeudellisesti velvoittavia, vaan ne olivat poliittisia sitoumuksia jotka velvoittivat allekirjoittajamaita.⁴¹ Eroa oikeudellisesti

³⁵ Pentikäinen 1994, 17-18.

³⁶ Pentikäinen 2005, 67.

³⁷ Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökonferenssin päätösasiakirja 1975, 13.

³⁸ Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökonferenssin päätösasiakirja 1975, 13.

³⁹ Pentikäinen 1994, 19.

⁴⁰ Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökonferenssin päätösasiakirja 1975, 61-66.

⁴¹ Pentikäinen 1994, 2.

sitovien ja poliittisesti sitovien sopimusten välillä ei kuitenkaan tule korostaa liiaksi. Molempien voidaan katsoa olevan yhtä lailla allekirjoittajiaan sitovia. Oikeudellisista sopimuksista tekee vahvemman se, että niiden rikkominen aiheuttaa oikeudellisia seuraamuksia.⁴² Merkittävää oli, että Helsingin päätösasiakirjan allekirjoittaminen oli ensimmäinen kerta, kun ihmisoikeusperiaatteita kirjattiin hallitustenväliseen asiakirjaan.⁴³ Kaiken kaikkiaan konferenssin päätösasiakirjan allekirjoittaminen merkitsi Euroopan ihmisoikeuspolitiikan kehittymistä.⁴⁴

Jo Helsingin konferenssin aikana annettujen puheenvuorojen aikana päätösasiakirjaa kuvailtiin usein historialliseksi asiakirjaksi. Vaikka sillä ei ollut juridista sitovuutta, sen symbolinen ja poliittinen painoarvo oli suuri, sillä asiakirja oli allekirjoitettu poliittisella huipputasolla. Päätösasiakirjan painoarvoa lisäsi se, että myös Euroopan talousyhteisö (EEC) liittyi allekirjoittajien joukkoon silloisen puheenjohtajamaan Italian pääministerin allekirjoituksella. Tämä oli merkittävää sen tähden, että sosialistiset maat joutuivat tunnustamaan talousyhteisön toimivallan Etykissä.⁴⁵ Kaiken kaikkiaan huippukokouksen aikana pidetyistä puheenvuoroista käsi ilmi, että Etyk nähtiin kaikkien osallistujamaiden välillä hyödyllisenä asiana. Osallistujat pitivät liennytyksen edistämistä tärkeänä periaatteena valtioiden välisessä politiikassa, mutta käsityksen liennytyksestä ja sen tavoitteista vaihtelivat suuresti osallistujien kesken.⁴⁶

Kommunistimaiden johtajat näkivät Etyk-prosessin aikana luodut normit riskinä kommunistihallinnon ylivallalle Itä-blokin maissa. Itä-blokin maiden käyttäytyminen Geneven neuvotteluiden aikana oli seurausta siitä, että maat halusivat minimoida näihin normeihin sisältyvät riskit kommunistimaille. Helsingin kokouksen lähestyessä kommunistimaiden keskuudessa ei ollut havaittavissa muutosta kotimaanpolitiikassa. Näin ollen monille kommunistimaiden poliitikoille Helsingin päätösasiakirja sisältöineen oli yllätys. Päätösasiakirjan seitsemäs periaate ja kolmas kori kokonaisuudessaan antoivat heille vaikutelman siitä, että muilla osanottajamailla oli mahdollisuus puuttua sellaisiin asioihin, mitkä kommunistimaissa katsottiin tiukasta valtion sisäisiin asioihin kuuluviksi. Itä-Euroopan maissa pelättiin päätösasiakirjan aiheuttavan ongelmia sen normatiivisen sisällön takia, minkä suhteen Itä-Euroopan maat olivat tehneet kompromisseja. Ongelmien ehkäisemiseksi kommunistimaat julistivat Helsingin konferenssin päätösasiakirjoineen olleen

⁴² Luoto 1997, 151.

⁴³ Pentikäinen 1994, 18.

⁴⁴ Nuti 2009, 2.

⁴⁵ Reimaa 2008, 165-166.

⁴⁶ Reimaa 2005, 35.

menestys kommunistimaiden kannalta. Kommunistimaisen johtajat painottivat sitä, että päätösasiakirja oli kokonaisuudessaan Itä-blokin maiden intressien mukainen.⁴⁷

Vaikka Neuvostoliiton ja muiden Itä-blokin maiden kommunistihallintojen keskuudessa päätösasiakirjan kolmas kori näyttäytyi jossain määrin ongelmallisena, oli Neuvostoliiton vaikea perääntyä Etyk prosessista. Tämä sen tähden, että juuri Neuvostoliitto oli vuosien ajan peräänkuuluttanut tiiviisti kyseisen kokouksen järjestämistä. Neuvostoliiton suhtautui päätösasiakirjan ihmisoikeusnormeihin sillä periaatteella, että vain he itse olisivat oikeutettuja määrittelemään mitä käytännössä ihmisoikeuksilla ja perusvapauksilla Neuvostoliitossa tarkoitettiin.⁴⁸ Helsingin konferenssista tulikin Neuvostoliitolle ja sen liittolaisille eräänlainen oikeudellinen ja moraalinen ansa. Neuvostoliitto oli koko Etyk prosessin ajan vaatinut läntisiä osallistujia maita hyväksymään Neuvostoliiton vaatimukset päätösasiakirjan suhteen, joten sen oli vaikea kieltäytyä niistä ihmisoikeusnormeista mitä läntiset osallistujamaat vaativat päätösasiakirjaan.⁴⁹

Helsingin päätösasiakirja otettiin tavallisten ihmisten keskuudessa varovaisesti vastaan Itä-Euroopan maissa. Kommunistijohtajien julistukset menestyksestä Etyk konferenssin suhteen antoi vaikutelman siitä, että päätösasiakirja oli ainoastaan länsivaltojen myönnytys Neuvostoliitolle.⁵⁰

2.3. Inhimillinen ulottuvuus

Helsingin konferenssin jälkeen ihmisoikeusnormit nousivat yhä keskeisempään asemaan kansainvälisen politiikan areenalla. Ihmisoikeudet eivät kuitenkaan aina ole olleet osa kansainvälistä poliittista keskustelua. Ennen toista maailmansotaa ihmisoikeudet harvoin nousivat kansainvälisen poliittisen keskustelun kohteeksi. Yleisesti jonkin asian kansainvälisen huomion edellytyksenä on jonkinlainen dramaattinen tapahtuma tai tapahtumasarja ja ihmisoikeuksien osalta tällainen oli holokausti. Toisen maailman sodan jälkeen ihmisoikeudet alkoivat saada laillista pohjaa. Erityisesti 1948 YK:n ihmisoikeuksien yleismaailmallinen julistus lisäsi ihmisoikeuksien kansainvälistä painoarvoa. Kylmä sota kuitenkin keskeytti tämän kehitysprosessin, kun ihmisoikeusrikkomuksista tuli osa suurvaltojen poliittista ja ideologista kamppailua. Sekä Yhdysvallat että Neuvostoliitto syyttelivät toisiaan ihmisoikeusrikkomuksista, mutta silti ihmisoikeudet eivät nousseet laajemman poliittisen keskustelun kohteeksi. Ihmisoikeuksien

⁴⁷ Thomas 2001, 92- 94.

⁴⁸ Gaddis 2005, 188.

⁴⁹ Gaddis 2005, 190.

⁵⁰ Thomas 2001, 96.

kansainvälinen tilanne muuttui kuitenkin vuoden 1966 jälkeen, jolloin julkaistiin kansalais- ja poliittisia oikeuksia koskeva yleissopimus sekä taloudellisia -, sosiaalisia - ja kulttuurisia oikeuksia koskeva yleissopimus. Nämä yhdessä vuoden 1948 ihmisoikeuksien yleismaailmallisen julistuksen kanssa muodostivat kansainvälisen ihmisoikeusnormiston, joita kaikkien valtioiden tuli noudattaa. Ongelma näiden sopimuksien suhteen oli se, että niihin ei sisältynyt mainintaa siitä, että YK:lla ei katsottu olevan oikeutta tutkia näiden päätösten noudattamista.⁵¹

Etykin inhimillisen ulottuvuuden juuret ovat Yhdysvaltojen, Iso-Britannian, Ranskan ja Neuvostoliiton välisissä tapaamisissa vuonna 1955. Tuolloin läntiset osanottajamaat ehdottivat joitakin uudistuksia informaation vapaan vaihdon puolesta valtioiden välillä.⁵² Ihmisoikeuskysymykset ja inhimillinen ulottuvuus ovat aina olleet tärkeä osa Etyk prosessia, vaikka kylmän sodan aikana idän ja lännen käsitykset ihmisoikeuteen liittyvistä asioista vaihtelivat. Eri valtioilla oli eriävät näkemykset Etykissä käsiteltävien asioiden tärkeydestä ja erityisesti ihmisoikeuskysymyksistä. Inhimillinen ulottuvuus on säilyttänyt merkityksensä Etykissä myös Helsingin konferenssin jälkeen.⁵³ Inhimillinen ulottuvuus Etyk prosessissa johtaa juurensa siitä, että ihmisoikeuksien ja -vapauksien edistäminen nähtiin tärkeänä Etykin päämäärien saavuttamiseksi.⁵⁴ Etyk prosessi oli inhimillisen ulottuvuuden kannalta lupaava prosessi. Päätösasiakirjan seitsemäs periaate sitoi allekirjoittajamaat kunnioittamaan ihmisoikeuksia ja vahvasti aikaisempien ihmisoikeussopimuksien aseman, jotka lähes kaikki Etyk osanottajamaat olivat allekirjoittaneet.⁵⁵ Inhimillisen ulottuvuuden merkityksestä Etykissä kertoo myös se, että Helsingin kokouksesta puhuttiin useissa yhteyksissä ihmisoikeuskonferenssina. Sen lisäksi jotkin tahot halusivat nähdä päätösasiakirjan normaalia poliittista sitoumusta vahvempana, ”sitovana kansainvälisoikeudellisena sopimuksena”.⁵⁶

Läntiset osanottajavaltiot näkivät inhimillisen ulottuvuuden ja ihmisoikeuskysymykset oleellisena osana koko konferenssia. Erityisen paljon läntinen delegaatio korosti kansalais- ja poliittisia oikeuksia ja niiden läheistä suhdetta kaikkiin muihin asioihin joita käsiteltiin Etykin aikana. Ihmisoikeuksien toteutuminen nähtiin edellytyksenä liennytykselle.⁵⁷ Kaikin kaikkiaan Etyk näyttäytyi läntisille osanottajamaille eräänlaisena mahdollisuutena painostaa sosialistisia maita

⁵¹ Donnelly 1993, 5-10.

⁵² Heraclides 1993, 3-4.

⁵³ Pentikäinen 1994, 7- 8.

⁵⁴ Pentikäinen 1994, 49.

⁵⁵ Thomas 2001, 98.

⁵⁶ Luoto 1997, 157.

⁵⁷ Pentikäinen 1994, 7.

ihmisoikeuskysymyksissä.⁵⁸ Länsi-Euroopan maat näkivät konferenssin mahdollisuutena ihmisoikeustilanteen ja tiedonvälityksen parantamiseen.⁵⁹

Vuosien ajan Itä-Euroopan maat olivat haluttomia keskustelemaan ihmisoikeuskysymyksistä Etykin puitteissa. Sosialististen maiden mukaan ihmisoikeudet olivat jokaisen maan sisäpolitiikkaan kuuluvia kysymyksiä. Niitä ei siis tullut käsitellä kansainvälisellä tasolla. Osoittaakseen muille osanottajamaille halukkuutensa käsitellä ihmisoikeusasioita, Itä-Euroopan maat painottivat taloudellisia, sosiaalisia ja kulttuurillisia oikeuksia.⁶⁰ Etykin inhimillisen ulottuvuuden ja kolmannen korin piirin kuului myös periaate ihmisten vapaasta liikkuvuudesta osanottajamaiden välillä. Ihmisten vapaa liikkuvuus oli periaatteena hyvin konkreettisesti tavallisten ihmisten arkipäivään vaikuttanut periaate. Tämän periaatteen suhteen Itä-Euroopan kommunistimaiden keskuudessa oli havaittavissa suuria ongelmia. Varsovan liiton maat suostuivat kuitenkin sisällyttämään kyseisen periaatteen konferenssin päätösasiakirjaan. Päätöksen taustalla vaikutti se ajatus, että jo Etykin valmisteluvaiheessa puheet vapaasta liikkuvuudesta koettiin Varsovan liiton maiden keskuudessa lähinnä eräänlaiseksi sanahelinäksi, jolla ei tulisi muodostamaan konkreettista uhkatekijää.⁶¹

Itä-Euroopan maat joutuivat kuitenkin muuttamaan suhtautumistaan ihmisoikeusasioihin Etyk prosessin kuluessa. Saavuttaakseen menestystä tärkeinä pitämillään aloilla, joutuivat Itäblokin maat tekemään myönnytyksiä ihmisoikeuksiin liittyen. Näiden myönnytysten takia Helsingin päätösasiakirjaan kirjoitettiin joitakin hyvin merkittäviä sitoumuksia.⁶² Itä-Euroopan maiden suhtautuminen Etykin inhimilliseen ulottuvuuteen oli koko vuosia kestäneen prosessin ajan monimutkainen kysymys. Silti mitä tahansa Itä-blokin maat olivat tavoitelleet päätösasiakirjan allekirjoittamisella, Itä-Euroopan toisinajattelijat myöhemmin vetosivat päätösasiakirjaan sillä periaatteella, että sosialistimaiden keskuudessa oli suhtauduttu vilpittömästi kaikkiin päätösasiakirjan osa-alueisiin.⁶³

Inhimillisen ulottuvuuden merkitys Etykissä näkyi myös siinä, että päätösasiakirjaan kirjattiin mainintoja myös muista ihmisoikeussopimuksista. Asiakirjan mukaan:

Ihmisoikeuksien ja perusvapauksien alalla osanottajavaltiot toimivat Yhdistyneiden Kansakuntien peruskirjan päämäärien ja periaatteiden sekä ihmisoikeuksien

⁵⁸ Luoto 1997, 152.

⁵⁹ Vaughan 2009, 12.

⁶⁰ Pentikäinen 1994, 7.

⁶¹ Hakkarainen 2005, 25.

⁶² Pentikäinen 1994, 7-8.

⁶³ Thomas 2001, 99.

yleismaailmallisen julistuksen mukaisesti. Ne täyttävät myös tällä alalla kansainvälisissä julistuksissa ja sopimuksissa säädetyt velvoituksensa, niihin sisältyen muun muassa ihmisoikeuksien kansainväliset sopimukset sikäli kuin nämä niitä sitovat.⁶⁴

Helsingin päätösasiakirja näin ollen sitoutti allekirjoittajamaat myös ihmisoikeussopimusten laajempaan kontekstiin. Päätösasiakirjan allekirjoittamisella osallistujamaat sitoutuivat noudattamaan myös YK:n peruskirjan ja ihmisoikeuksien yleismaailmallisen julistuksen mukaisesti. Tämän lisäksi osallistujat lupautuivat noudattavaan ihmisoikeuksiin ja perusvapauksiin liittyviä kansainvälisiä sopimuksia.⁶⁵

Kolmas kori kokonaisuudessaan ja ihmisoikeuskysymykset oli koko Helsingin konferenssin ajan hyvin latautuneita asioita. Koko Etyk prosessin myötä ja päätösasiakirjan allekirjoittamisen myötä osanottajamaat sitoutuivat ihmisoikeuksien kunnioittamiseen. Ensimmäiseen koriin sisällytetty seitsemäs periaate oli myöhemmin tärkeä motivoija Itä-Euroopan ihmisoikeusaktivisteille. Seitsemännen periaatteen sisällyttäminen ei ollut itsestäänselvyys Etyk prosessin alussa, vaan se oli pitkälti Länsi-Euroopan valtioiden sinnikkyuden tulosta.⁶⁶

Helsingin päätösasiakirjan sisältämät mahdollisuudet oli nähtävissä kansalaisten reaktioissa Itä-Euroopassa ja Neuvostoliitossa. Helsingin päätösasiakirjan vaikutus tavallisiin ihmisten elämään oli merkittävä, sillä päätösasia julkaistiin ja myös levitettiin Varsovan liiton maissa. Päätösasiakirjan julkaiseminen herätti toiveita mahdollisesta muutoksesta kommunistimaiden hallinnon suhteen.⁶⁷ Päätösasiakirja sisälsi lukuisia eri osioita, mitkä rohkaisivat kommunistimaiden toisinajattelijoita toimintaan. Toisinajattelijat pystyivät viittaamaan toiminnassaan Helsingin asiakirjan päätöksiin, mikä teki oppositio toiminnan tukahduttamisen entistä vaikeammaksi Itä-Euroopan kommunistihallinnoille. Kansalaisliikkeiden toiminta antoi Etykin inhimilliselle ulottuvuudella runsaasti painoarvoa.⁶⁸

2.4. Kritiikkiä ja tulkintoja

Päätösasiakirjaa kohtaan osoitettiin myös kritiikkiä. Erityisesti läntisessä mediassa käytiin keskustelua siitä, millaisia todellisia tuloksia päätösasiakirja toisi mukanaan. Jo viikko ennen

⁶⁴ Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökonferenssin päätösasiakirja 1975, 13.

⁶⁵ Pentikäinen 2005, 68.

⁶⁶ Luoto 1997, 156-157.

⁶⁷ Implementation of the Final Act, U.S. Government Printing Office 1977, 3, UMA.

⁶⁸ Hakkarainen 2005, 21.

Helsingin huippukokousta New York Times pääkirjoituksessaan ilmoitti, että mikään mitä Helsingissä tulotisiin allekirjoittamaan, ei tulisi pelastamaan Itä-Euroopan rohkeita toisinajatteliijoita tulevaisuudessa vangitsemiselta työleireille tai karkotuksilta.⁶⁹ Helsingin konferenssin jälkeen esimerkiksi The New York Times kirjoitti, että päätösasiakirjan allekirjoittamisella saatiin vain aikaan Euroopan jaon vahvistaminen, eikä mitään laillisesti sitovia tuloksia saatu muuten aikaan. Ranskalaisessa sanomalehdessä taas kuvailtiin päätösasiakirjaa diplomaattiseksi saduksi, jota kukaan ei tulisi lukemaan. Myös hollantilaisissa sanomalehdissä esitettiin kritiikkiä asiakirjaa kohtaa. Hollantilaisessa sanomalehdessä julkaistiin Etykiin liittyvä sarjakuva, minkä mukaan Eurooppa oli petetty päätösasiakirjan allekirjoittamisen myötä.⁷⁰

Helsingin konferenssin jälkeen 1975 tulkinnat Etykin merkityksestä vaihtelivat suuresti. Kaiken kaikkiaan päätösasiakirjan allekirjoittamisen jälkeen käytiin hyvin moniulotteista keskustelua Etykin saavutuksista. Hyvin yleinen näkökanta oli, että päätösasiakirjan sisällöstä huolimatta Etyk merkitsi eräänlaista voittoa Neuvostoliitolle ja tätä kautta se myös sinetöi Euroopan kahtiajaon. Neuvostoliitto avitti tällaisten näkemysten leviämistä omalla propagandallaan. Neuvostoliitolle näytti olevan hyvin tärkeää omien näkemysten esiintuominen. Tällä tavoiteltiin sitä, että päätösasiakirjan osiot, mitkä näyttäytyivät hankalina Neuvostoliitolle ja muille Varsovan liiton maille, eivät saisi liikaa huomiota muualla.⁷¹ Kaikki eivät kuitenkaan nähneet Etykiä voittona Neuvostoliitolle. Joidenkin mielestä Etyk oli menestys, joka lopulta päätti toista maailmansotaa seuranneen kylmän sodan Euroopassa ja sitä kautta lisäisi kontakteja idän ja lännen välillä. Toisille Etyk merkitsi Neuvostoliiton ylivallan tunnustamista Itä-Euroopassa. Jälkimmäinen näkemys oli voimakas erityisesti Yhdysvalloissa, missä detente oli jo jonkinlaisessa laskusuhdanteessa. Eriävistä mielipiteistä huolimatta Etyk nähtiin tärkeänä maamerkinä.⁷²

Länsimaiden näkemystä Etykistä Helsingin konferenssista kuvaa hyvin brittiläisen Moskovan suurlähettilään, T. Garveyn, näkemys konferenssin tuloksista syyskuussa 1975. Hänen mukaan Neuvostoliitossa Etyk nähtiin diplomaattisena menestyksenä ja tärkeänä saavutuksena. Kyseiset näkemykset Neuvostoliiton suhteen eivät hänen mielestään olleet yllättäviä, olihan Neuvostoliitto jo pitkään tavoitellut kyseistä konferenssia. Etyk-prosessin aikana Neuvostoliitolle tärkein osa-alue kyseisessä konferenssissa olivat turvallisuuteen liittyvät kysymykset. Neuvostoliitto tavoitteli konferenssilta Itä-Euroopan rajojen ja neuvostoliiton läsnäolon alueella hyväksymistä. Kaikesta huolimatta Helsingin päätösasiakirja lopulta erosi huomattavasti siitä, mitä Neuvostoliitto oli

⁶⁹ Thomas 2001, 97.

⁷⁰ Baudet 2008, 183.

⁷¹ Peltola 2011, 16.

⁷² Hanhimäki & Westad 2003, 314.

tavoitellut ehdottaessaan konferenssia ensimmäisen kerran vuonna 1954. Suurlähettiläs myös näki että, Neuvostoliitolle Etykin päätösasiakirja ja erityisesti sen kolmas kori olivat eräänlainen riski. Suurlähettiläs näki 1975 Itä-Euroopan lisääntyneen taloudellisen riippuvuuden Neuvostoliitosta mahdollisesti estävän kyseisiä maita toteuttamasta kaikkia päätösasiakirjan kohtia. Toisaalta kolmannen korin nähtiin aiheuttavan paineita Neuvostoliitin ja sen liittolaisten välillä koska maiden välillä oli eroja sen suhteen, miten maat kohtelivat esimerkiksi ulkomaisia toimittajia.⁷³

Yhdysvalloissa niin liberaalit kuin konservatiivit näkivät Yhdysvaltojen hylänneen inhimillisen ulottuvuuden kokonaan Etyk-prosessissa. Näiden näkemysten mukaan Neuvostoliiton motiivit olivat olleet liian läpinäkyvät prosessin ja päätösasiakirjan laatimisen aikana. Liennytyksipolitiikalla ei näin ollen katsottu olevan merkitystä, jos samalla aiottiin tunnustaa Neuvostoliiton kontrolli Itä-Euroopassa.⁷⁴ Kaiken kaikkiaan Helsingin konferenssin jälkeen läntiset osallistujamaat ja erityisesti Yhdysvallat näkivät hyvin monissa yhteyksissä Helsingin konferenssin ja siellä laaditun päätösasiakirjan olleen tappio länsimaille. Neuvostoliitto taas julisti konferenssin olleen voitto sosialistisille maille.⁷⁵

Käsitykset Etykistä ja arvioinnit sen merkityksestä ovat vaihdelleet eri aikoina. Ajasta riippuen, konferenssin tärkein merkitys on nähty olleen joko liennytyksen edistäjä, Euroopan kahtiajaon vakiinnuttaminen tai väylä lännen idänpolitiikalle. Itä-Euroopan poliittisten murrosten myötä 1980- ja -90 lukujen vaihteessa, Etyk tulkinnoissa on yhä enemmän alettu korostaa inhimillisen ulottuvuuden merkitystä.⁷⁶ Ennen sosialistimaiden murroskautta Etyk tulkinnat olivat enemmän tai vähemmän pessimistisiä käsiteltäessä ihmisoikeuskysymyksiä. Etyk nähtiin eräänlaisena voittona Neuvostoliitolle. Vasta vallankumouksien jälkeen tulkinnoissa on korostettu Etykin inhimillistä ulottuvuutta ja erityisesti Helsingin päätösasiakirjan merkitystä. Erityisesti Yhdysvalloissa on kylmän sodan jälkeen haluttu nähdä, että Etykin inhimillinen ulottuvuus oli virhearvio Neuvostoliitolle, koska se rohkaisi Itä-Euroopan aktivisteja toimintaan. Vuosien saatossa Yhdysvaltojen kuva Etykin merkityksessä muuttui suuresti, sillä Etykin aikaan maan suhtautuminen konferenssiin oli hyvin epäilevä.⁷⁷

⁷³ Hanhimäki & Westad 2003, 340-341.

⁷⁴ Gaddis 2005, 189.

⁷⁵ Heraclides 1993, 6.

⁷⁶ Luoto 1997, 155.

⁷⁷ Baudet 2008, 183.

2.5. Belgradin seurantakokous

Jo alusta alkaen turvallisuus- ja yhteistyökonferenssi luotiin jatkuvaksi prosessiksi. Helsingin huippukokous päätösasiakirjoineen olivat lähtökohta seuraavina vuosina jatkuneelle ja kehittyneelle Ety-prosessille. Tarkoituksena oli, että päätösasiakirjan kohtien toteutumista seurataan tulevilla kokouksilla ja että päätösasiakirjaa täydennetään ja laajennetaan myöhemmin tarvittavilta osilta.⁷⁸ Etyk-prosessin jatkamisesta oli sovittu jo ennen Helsingin konferenssia. Toukokuussa 1975 puolueettomat maat tekivät ehdotuksen konferenssin seurannasta. Tarkoituksena oli varmistaa tehtyjen päätösten täytäntöönpano ja jatkaa osallistujamaiden välistä yhteistyötä.⁷⁹ Helsingissä sovittiin, että vajaan parin vuoden päästä pidettäisiin ensimmäinen seurantakokous. Tavoitteesta hieman myöhästyttiin, mutta lopulta kokous järjestettiin Belgradissa 4.10.1977–9.3.1978.⁸⁰

Ihmisoikeuskysymyksistä muodostui Belgradin kokouksen tärkein tema. Ihmisoikeudet nousivat esille, koska monissa Itä-Euroopan maissa oli sattunut näkyviä ihmisoikeusrikkomuksia.⁸¹ Asian käsittelyä kokouksessa vaikeutti se, että Neuvostoliitto ei halunnut kokouksen loppuasiakirjassa arvioitavan ihmisoikeuksien toteutumista. Neuvostoliitto koki, että länsimaat käyttivät ihmisoikeuksia eräänlaisena propaganda-aseena sosialistimaita vastaan. Yhdysvaltojen näkökulmasta ihmisoikeuksien käsittely oli ensisijaisen tärkeää: jos ne jätettäisiin ulkopuolelle, mitään muutakaan Helsingin päätösasiakirjan osaa ei voitu käsitellä.⁸² Länsimaiden painostus ihmisoikeuskysymyksissä nähtiin useiden osallistujamaiden kesken ongelmallisena asiana. Toisaalta sillä saattoi olla positiivisia vaikutuksia Itä-Euroopassa, mutta toisaalta vaikutuksen pelättiin aiheuttavan myös negatiivisia seurauksia. Länsimaiden keskuudessa pelättiin sitä, että kova painostus ihmisoikeusasioissa saisi kommunistihallinnot toimimaan entistä kovemmin ottein kansalaistensa suhteen.⁸³

Helsingin ja Belgradin kokousten välinen ero näkyi Neuvostoliiton ja sen liittolaisten sekä Läntisen Euroopan asenteissa Belgradin kokouksen aikana. Neuvostoliiton asenne oli seurausta siitä, että Helsingin päätösasiakirja ja erityisesti päätösasiakirjan seitsemäs periaate oli aiheuttanut jännitteitä Itä-Euroopan kommunistihallintojen sekä kansalaisten välille. Päätösasiakirja sisälsi sellaisia periaatteita, jotka myöhemmin johtivat monien erilaisten kansalaisjärjestöjen ja toisinajattelijaliikkeiden syntyyn, joiden tarkoitus oli tarkastella päätösasiakirjan toimeenpanoa.

⁷⁸ Pentikäinen 1994, 3.

⁷⁹ Reimaa 2008, 147.

⁸⁰ Kallenautio 2005, 382.

⁸¹ Luoto 1997, 157.

⁸² Kallenautio 2005, 383.

⁸³ ”Belgrad and after” report of the Helsinki Review Group, 18.4. 1978, ETYK seuranta yleistä 1977, UMA.

Belgradin kokouksen aikana Neuvostoliiton ja muiden kommunistimaiden tavoitteen oli välttää Helsingin päätösasiakirjaan verrattavan dokumentin tekemistä, jotta voitiin välttyä samanlaisilta seuraamuksilta mitä Helsingin päätösasiakirjalla oli ollut Itä-Euroopan maisen keskuudessa.⁸⁴

Belgradin kokouksen aikana Itä-Euroopan maihin kohdistui kritiikkiä Helsingin päätösasiakirjan toimeenpanon osalta. Tämä ei ollut yllättävää ottaen huomioon kokousta edeltäneet tapahtumat Euroopassa. Esimerkiksi Tshekkoslovakiassa neljä Charter 77 allekirjoittajaa oli joutunut oikeuteen hallituksenvastaisesta toiminnasta juuri Belgradin kokouksen aikoihin. Belgradin kokouksen aikana läntisten osallistujamaiden puheenvuorot sisälsivätkin usein viittauksia Tshekkoslovakian tapahtumiin.⁸⁵ Belgradin kokouksessa läntiset osanottajamaat yrittivät saada läpi ehdotuksen, jonka mukaan yksityisillä ihmisillä oli oikeus vaatia hallituksen huomiota päätösasiakirjan toimeenpanon suhteen. Kyseisen periaatteen mukaan yksityisillä ihmisillä olisi ollut myös mahdollisuus hallituksen kritisointiin, jos toimeenpano ei edistynyt vaaditulla tavalla. Kyseinen periaate kuitenkin hylättiin, koska Neuvostoliitto ei siihen suostunut.⁸⁶

Kansainvälisten suhteiden heikkeneminen Helsingin konferenssin jälkeen vaikutti Belgradin kokouksen tuloksiin. Belgradin kokouksen aikana laadittu asiakirja oli suppea eikä siinä päästy yhteisymmärrykseen oleellisista kysymyksistä.⁸⁷ Kokouksen etenemistä ja tuloksia vaikeutti se, että Etykin luonteeseen kuului konsensus päätöksenteossa. Näin ollen sen menestys ihmisoikeuskysymyksissä riippui vallitsevista suurvaltasuhteista. Konsensuksen tekoa vaikeutti myös se, että Itä-Euroopan maat vetosivat usein päätösasiakirjan periaatteeseen, jossa kielletään toisen valtioiden sisäisiin asioihin puuttuminen. Länsimaat taas torjuivat useita itäryhmän ehdotuksia. Länsimaat katsoivat, että uusilla ehdotuksilla pyrittiin vain välttämään vanhojen, huonosti toteutettujen päätösten tarkastelua.⁸⁸

Etykin ensimmäinen seurantakokous Belgradissa järjestettiin vain kaksi vuotta Helsingin konferenssin jälkeen. Kaksi vuotta oli suhteellisen lyhyt aika arvioitaessa Helsingin konferenssin ja päätösasiakirjan lopullisia tuloksia. Belgradin kokouksen aikana kävi kuitenkin selkeästi ilmi, että osanottajamaa olivat omaksuneet hyvinkin erilaisia tulkintoja Helsingin konferenssin aikana sovituista asialinjoista. Osallistujamaiden erilaiset periaatteet ja näkökunnat johtivat myös siihen, että maiden keskuudessa annettiin painoarvoa päätösasiakirjan eri periaatteille. Esimerkiksi Neuvostoliiton ja Itä-Euroopan sosialistimaiden keskuudessa painotettiin erityisesti päätösasiakirjan

⁸⁴ ”Belgrad and after” report of the Helsinki Review Group, 18.4. 1978, ETYK seuranta yleistä 1977, UMA.

⁸⁵ Reimaa 2008, 207.

⁸⁶ Belgrad and after” report of the Helsinki Review Group, 18.4.1978, ETYK seuranta yleistä 1977, UMA.

⁸⁷ Pentikäinen 1994, 4.

⁸⁸ Luoto 1997, 157-158.

kuudetta periaatetta, mikä koski puuttumattomuutta toisen valtion sisäisiin asioihin. Lännen keskuudessa taas korostettiin päätösasiakirjan seitsemättä periaatetta.⁸⁹

Belgradin kokous ei onnistunut luomaan todellisia tuloksia joiden avulla olisi voitu kontrolloida Itä-Euroopan kommunistihallintoja toisinajattelijoihin kohdistuvan sortoa. Kuitenkin Helsingin konferenssin voidaan sanoa yhä vaikuttaneen valtioiden toimintaan, koska toisinajattelijoihin kohdistunut sorto ja alistaminen olivat aiempaa valikoivampaa.⁹⁰ Belgradin kokouksen merkityksestä inhimillisen ulottuvuuden saralla kertoo se, että vaikka Belgradin kokous ei muuten saavuttanut merkittäviä tuloksia, niin Belgradin kokouksen aikana täytäntöönpanon tarkastelu keskittyi lähes ainoastaan vain ihmisoikeuksiin.⁹¹

Monista eri tekijöistä johtuen Belgradin kokouksen aikana osallistujamaat eivät onnistuneet pääsemään yhteisymmärrykseen kokouksen asialistalla olevista teemoista. Tähän olivat syynä muun muassa kansainvälispoliittinen ilmapiiri, Belgradin kokousta edeltäneet tapahtumat Euroopassa sekä osallistujien yhä tiukemmat vaatimukset omien päämäärien toteutumisesta. Vaikka Belgradin kokouksen voidaan katsoa olleen eräällä tapaa pettymys, ei kokous kuitenkaan ollut täysin arvoton. Belgradin kokouksen voidaan myös katsoa saavuttaneen jotakin. Se, että kokous ylipäätään järjestettiin, kertoo Etyk-prosessin ja päätösasiakirjan painoarvosta osallistujamaiden välisissä suhteissa. Toivoa herättävä asia oli myös se, että osallistujamaat päättivät kokoontua uuteen seurantakokoukseen 1980 Madridissa. Tärkeää tässä oli se, että Etyk oli luotu juuri jatkuvaksi prosessiksi ja seurantakokoukset nähtiin tärkeänä osan päätösasiakirjan päätösten täytäntöönpanossa.⁹²

⁸⁹ "Belgrad and after" report of the Helsinki Review Group, 18.4.1978, ETYK seuranta yleistä 1977, UMA.

⁹⁰ Thomas 2001, 22.

⁹¹ Heraclides 1993, 51.

⁹² "Belgrad and after" report of the Helsinki Review Group, 18.4.1978, ETYK seuranta yleistä 1977, UMA.

3. Toisinajattelijat Itä-Euroopan kontekstissa

3.1. Yksin ja yhdessä

Toisinajattelijan sanan alkuperä on latinan kielessä, missä sana merkitsi ihmistä, joka istui erillään. Sanalla on siis viitattu henkilöön, joka konkreettisesti on ollut muista erillään ja eronnut muista jollakin tavalla. Nykyään toisinajattelijalla voidaan tarkoittaa henkilöä joka eroaa selvästi mielipiteiltään valtavirrasta, usein suhteessa poliittiseen järjestelmään. Poliittisessa kontekstissa käsite ”toisinajattelijat” viittaa henkilöön, joka avoimesti vastustaa vallitsevaa poliittista tilannetta, hallitusta tai johtavaa puoluetta.⁹³

Toisinajattelun voidaan käsittää olevan eräänlainen tapa suhtautua ympäröivään yhteiskuntaan, joka kumpuaa yksilön itsensä sisältä. Näin ollen toisinajattelu ei edellytä kuulumista mihinkään toisinajattelijaliikkeeseen. Yksilöstä tulee toisinajattelijat aina myös omasta vapaasta tahdostaan. Vaikka omalla tahdolla ja omallatunnolla on vaikutus toisinajattelijan toimintaan, niin yleensä toisinajattelijat katsoo edustavan myös muita ihmisiä ja heidän oikeuksiaan.⁹⁴

Kylmän sodan aikana ihmisten maailmankuva oli kytköksissä heidän taustoihinsa ja perinteisiin. Maailmankuvaan vaikutti oleellisesti myös se, mitä ongelmia nämä ihmiset näkivät heidän

⁹³ Järvinen 2009, 44.

⁹⁴ Järvinen 2009, 49, 51, 53.

jokapäiväisen elämän sisältävän. Esimerkiksi Itä-Euroopassa yksi suuri ongelma oli poliittisen ja yhteiskunnallisen vapauden puute.⁹⁵ Näin ollen voidaan sanoa, että ympäröivän yhteiskunnan haasteet vaikuttivat läheisesti myös toisinajattelijoiden tavoitteisiin ja toimintaan Itä-Euroopan kommunistimaissa.

Puhuttaessa toisinajatteliijoista Itä-Euroopassa 1970-luvulla käsitteellä voidaan laajasti määriteltynä tarkoittaa yksilön tai ryhmän poliittista tai sosio-kulttuurista protestia.⁹⁶ Tarkemmin määriteltynä toisinajattelijajana viittaa ihmisiin, jotka tietoisesti ottivat kriittisen kannan suhtautumisessaan vallitsevaan poliittiseen tilanteeseen. He päättivät ryhtyä toimiin niiden asioiden puolesta, joita pitivät tärkeinä. Itä-Euroopan kontekstissa toisinajattelijoihin luettiin usein, lähinnä hallinnon puolesta, kuuluvan myös ne henkilöt, jotka kuuluivat joihinkin uskonnollisiin ryhmittymiin. Toisinajattelijalla viitattiin myös henkilöön, joka on ottanut omasta vapaasta tahdosta kriittisen asenteen suhteessa vallitsevan hallinnon tai poliittisen järjestelmän toimintaan, mutta ilman aikomusta tai halua syrjäyttää kyseinen hallitus tai poliittinen järjestys.⁹⁷

Toisinajattelijat älymystö ovat useissa yhteyksissä liitetty toisiinsa. Kylmän sodan aikana idän ja lännen älymystöt erosivat kuitenkin suuresti toisistaan. Siinä missä läntisen maailman älymystöllä oli vapaus ilmaista mielipiteensä poliittisista ja yhteiskunnallisista asioista suhteellisen vapaasti, idässä älymystöllä oli kaksi vaihtoehtoa: joko myötäillä kommunistihallinnon poliittista linjaa tai vaieta.⁹⁸ Vaikka yleensä toisinajattelijatoiminta liitetään älymystöön, tärkeää on muistaa, että termi kattaa kaikki yhteiskuntaluokat ja erilaiset ideologiat. Toisinajattelu ja toisinajattelijatoiminta ovat siis hyvin laajoja käsitteitä, jotka sisältävät monia erilaisia merkityksiä. Yleensä kuitenkin älymystö oli toisinajattelijaliikkeiden kantava voima ja aktiivisin osa. Älymystöllä oli tärkeä rooli sen tähden, että usein juuri älymystö oli samizdat-materiaalien toimittajia sekä toisinajattelijatoiminnan organisoijia yleisesti. Kaiken kaikkiaan Itä-Euroopan kontekstissa toisinajattelijoiden ryhmän voidaan katsoa olleen hyvin heterogeeninen. Toisinajattelijat olivat monista eri yhteiskuntaluokista ja erilaisista lähtökohdista. Heterogeenisyydestä huolimatta suurimmalla osalla toisinajatteliijoista

⁹⁵ Hanhimäki & Westad 2003, 412.

⁹⁶ Szabó 2004, 51.

⁹⁷ Järvinen 2009, 46.

⁹⁸ Hanhimäki & Westad 2003, 413.

oli yhteinen tavoite, avoimen dialogin käyminen maan poliittisten johtajien kanssa ja poliittiseen päätöksentekoon vaikuttaminen.⁹⁹

Itä-Euroopan kommunistihallinnot olivat suhtautumisessaan oppositioon ja yleisesti poliittisesta virallisesta linjasta eroaviin mielipiteisiin hyvin tiukkoja. Puhuttaessa Itä-Euroopasta toisinajattelijoille leimaava oli, että he toiminnallaan eivät pyrkineet vallitsevaan järjestelmän kumoamiseen. Itä-Euroopan kommunistihallinnot eivät kestäneet juuri minkäänlaista kansalaisten tasolta suuntautuvaa kritiikkiä. Näin ollen ne henkilöt, jotka mielipiteillään kritisivat vallitsevaa poliittista järjestystä leimattiin yleensä toisinajattelijoiksi. Toisinajattelijat kyllä itsekin katsoivat olevansa toisinajattelijoita, mutta se mikä erotti heidät hallinnosta, oli näiden kahden osa-puolen eriävät käsitykset sanan merkityksestä. Toisinajattelijoille itselleen heidän toimintansa oli laillista toimintaa, jonka tavoitteena oli avoimen dialogin käyminen vallitsevan poliittisen järjestyksen kanssa. Itä-Euroopan kommunistihallinnot taas puolestaan katsoi toisinajattelijoiden toiminnan olevan laitonta sekä vallitsevalle järjestykselle vaarallista. Näin olleen kommunistihallintojen tavoitteena oli yleensä toisinajattelijoiden mahdollisimman tehokas eristäminen muista kansalaisista. Tällä toiminnalla pyrittiin estämään vaarallisiksi katsottujen mielipiteiden leviäminen.¹⁰⁰

Toisinajattelijaliikehdintä alkoi muodostua Itä-Euroopassa, niin kuin myös monissa läntisissä maissa 1960-luvun puolivälissä. Yksi Tšhekkoslovakian johtavimmista toisinajattelijoista, Vaclav Havel, sanoi toisinajattelijoiden aktivoituminen olleen seurausta kommunistihallinnon brutaalista tavasta käyttää valtaa. Varsinainen toisinajattelijoiden yhteiskunnallinen esiinnousu tapahtui kuitenkin vasta 1975 Helsingin Etyk-konferenssin jälkeen. Tämä oli seurausta Etyk-prosessin lisäksi Brezhnevin tiukentuneesta politiikasta Neuvostoliitossa sekä muuttuneista itä-länsi-suhteista. Tässä uudessa tilanteessa yksilöt nousivat vastustamaan vallitsevaa poliittista järjestystä hallinnon tiukentuneen otteen takia ja koska liennytyksen myötä vallitseva vapaampi ilmapiiri rohkaisi yksilöitä toimintaan.¹⁰¹

Toisinajattelijaliikehdinnän muodostumiseen 1960-luvulla vaikutti monia eri tekijöitä. Esimerkiksi Neuvostoliitossa Hruštšovin kaudella parantuneilla koulutus- ja opiskelumahdollisuuksilla oli vaikutuksensa myös toisinajattelijoihin. Oleellista oli, että korkeakoulutuksesta oli tullut yhä

⁹⁹ Järvinen 2009,47- 48. Samizdat-materiaaleilla tarkoitettiin materiaaleja, joita julkaistiin Neuvostoliitossa ja muissa Itä-Euroopan maissa valtion virallisten julkaisukanavien ulkopuolella, esim. Järvinen 2009, 25. Toisinajattelijat alkoivat tuottaa Samizdat-materiaaleja, koska he eivät halunneet tukea julkista keskustelua. Tähän syynä oli se, että heidän mielipiteensä eivät olleet yhteneväisiä julkisen mielipiteen kanssa. Virallinen taho ei kuitenkaan tunnustanut näiden materiaalien olemassaoloa. Esim. Havel 1991, 212.

¹⁰⁰ Järvinen 2009, 46-47.

¹⁰¹ Järvinen 2009, 44.

yleisempää ja että yliopistoissa oli opiskelijoita kaikista yhteiskuntaluokista ja useista eri kansallisuuksista. Yliopistojen ilmapiiri ja uudenlaisten aatteiden leviäminen rohkaisivat myös toisinajattelijoita toimimaan entistä avoimemmin. Yliopistoissa opiskelijat pystyivät tuottamaan omaa kirjallisuutta (Itä-Euroopassa lähinnä salaisesti), julkaista omia kirjoituksiaan ja organisoida erilaisia tapahtumia. 1960-luvulla monet yliopisto-opiskelijoista tutustuivatkin radikaaleihin aatteisiin ja myös levittivät näitä aatteita keskuudessaan, millä oli toisinajattelijoita aktivoiva vaikutus.¹⁰²

Toisinajattelijoiden aktivoitumiseen erityisesti Neuvostoliitossa vaikutti Hruštševin kritiikki Stalinin ajan politiikkaa kohtaan. Tämä loi kansalaisten keskuudessa sellaisen käsityksen, että viranomaisten kritisointi oli sallittua tiettyyn rajaan asti. Näin olleen useat toisinajattelijat ja toisinajattelijaliikkeet rohkaistuivat toimimaan entistä näkyvämmiin.¹⁰³ Neuvostoliiton suhtautuminen Itä-Euroopan toisinajattelijoihin muuttui siirryttäessä Hruštšovin kaudelta Brežnevin kaudelle. Neuvostoliiton johto oli Hruštšovin kaudella suvaitsevampi Itä-Euroopan maiden toisinajattelijoita kohtaan. Prahan kevään jälkeen kommunistinen johto oli yhä tiukempi poliittisesti eriäviä mielipiteitä kohtaan ja valvoi tiukemmin mediaa. Prahan kevään tukahduttamisella oli psykologinen vaikutus Itä-Euroopan kansalaisia kohtaan. Vuoden 1968 tapahtumien jälkeen suuri osa ihmisistä alkoi elää eräänlaista kaksoiselämää. Tämä tarkoitti sitä, että julkisesti ihmiset sanoivat kannattavansa kommunistista oppia, vaikka eivät todellisuudessa siihen uskoneet.¹⁰⁴

Toisinajattelijoiden toiminta Itä-Euroopassa liittyi läheisesti kamppailuun ihmisoikeuksien puolesta. 1970-luvulle tultaessa Itä-Euroopassa tämän kamppailun voidaan katsoa sisältäneen kaksi eri osapuolta, sisäiset ja ulkoiset. Sisäisiin osapuoliin voidaan katsoa kuuluneen ns. poliittisesti voimattomat, eli työläiset, yliopisto-opiskelijat, eri kirkkokuntiin kuuluvat, työväestö ja yleisesti ns. tavalliset kansalaiset. Ulkoisiin osa-puoliin voidaan taas katsoa kuuluneen poliittinen hallinto, kommunistinen puolue, poliisi, media sekä myös Neuvostoliitto, Yhdysvallat sekä kommunistiset puolueet muualla Euroopassa kuten Italiassa ja Espanjassa.¹⁰⁵

Ihmisoikeuksien nousu poliittisen keskustelun kohteeksi oli seurausta totalitaaristen hallintojen kykenemättömyydestä kansalaisyhteiskuntien ja perusvapauksien toteuttamisessa. Suurimmalle osalle Itä-Euroopan toisinajattelijoista syy kritiikkiin ja vaihtoehtoisten suunnitelmien esittämiseen oli enemmänkin sosiaalisten kuin poliittisten oikeuksien puute 1970-luvulla. Toisinajattelijoilla Itä-

¹⁰² Suri 2003, 89, 92-93.

¹⁰³ Reimaa 2008, 182.

¹⁰⁴ Gaddis 2005, 185-186.

¹⁰⁵ Tökés 1979, 1.

Euroopassa oli kuitenkin vaikeuksia omien mielipiteidensä esilletuomisessa, koska hallinto pyrki mahdollisimman tehokkaasti estämään toisinajattelijaj- ja oppositiotoiminnan.¹⁰⁶

3.2. Helsingin konferenssin vaikutus

1970-luvun alun tapahtumilla oli suuri vaikutus toisinajattelijaliikkeisiin kautta Itä-Euroopan. Yksi tärkeimmistä tekijöistä tämän taustalla oli Euroopan turvallisuus- ja yhteistyöprosessi kokonaisuudessaan. Päätösasiakirja oli merkittävä motivaationlähde itäisen Euroopan toisinajattelijoiden.¹⁰⁷ Päätösasiakirja rohkaisi toisinajattelijaita toimintaan, antoi oikeuden toisinajattelijaryhmille olla yhteydessä moniin erilaisiin kansainvälisiin verkostoihin, sekä rohkaisi toisinajattelijaita haastamaan kommunistihallinnon, joka pitkään oli kontrolloinut sosiaalista ja poliittista elämää Itä-Euroopan maissa. Päätösasiakirja rohkaisi monia erilaisia toisinajattelijaryhmiä, mutta sen vaikutus ei ollut sama kaikissa Itä-Euroopan maissa.¹⁰⁸

1960-luvulle tultaessa suurin osa Itä-Euroopan ja Neuvostoliiton väestöstä ei ollut enää Stalinin aikakauden mielivaltaisen terrorin kohteena. Yhteiskunnallinen itsenäisyys kuitenkin vaihteli maasta toiseen. Kansalaisia eri maissa yhdisti muisto yhteiskunnallisesta sorrosta, johon liittyi vankeustuomioita, toisinajattelijoiden ahdistelua, sekä työpaikkojen että koulupaikkojen kieltämistä. Näin ollen 1970-luvun alussa ainoa mahdollinen ratkaisu tilanteeseen oli kokonaisvaltainen alhaalta ylöspäin suuntautuva muutosprosessi, jonka myötä yhteiskunta voisi vaatia itsenäisyyttä valtion kontrollista. Ongelma 1970-luvun alussa oli se, kuinka yhteiskunta joka vuosikymmenien ajan oli kärsinyt totalitaarisesta hallinnosta, kykenisi kyseiseen muutokseen. Helsingin konferenssi jälkeen ei heti ollut itsestään selvää, että konferenssi päätösasiakirjoineen mahdollistaisi muutoksen.¹⁰⁹

Kommunistihallinto oli 1970-luvulle tultaessa jo vuosikymmenien ajan monopolisoinut poliittista ja sosiaalista elämää. Vuosien aikana sattuneet välikohtaukset Neuvostoliiton ja muiden Itä-Euroopan sosialistimaiden välillä (esimerkiksi Unkarin kansannousu 1956 ja Prahan kevät 1968) olivat eräänlainen todiste tavallisille kansalaisille siitä, että poliittinen oppositio oli hyödytöntä. Vaikka 1970-luvulla kansainvälisten suhteiden tasolla puhuttiin liennytyksestä, yksilötasolla tilanne näytti hyvin samanlaiselta kuin aikaisemmin. Ne harvat jotka uskalsivat vastustaa tai epäillä kommunistihallinnon arvovaltaa kohtasivat usein monenlaisia ikäviä seuraamuksia, kuten työpaikan

¹⁰⁶ Tökés 1979, 16,17,20.

¹⁰⁷ Järvinen 2009, 24-25.

¹⁰⁸ Thomas 2004, 205.

¹⁰⁹ Thomas, 2001, 92.

menetyksen tai heidän perheenjäseniltä evättiin mahdollisuus korkeakoulutukseen tai matkustamiseen.¹¹⁰

Kaiken kaikkiaan 1970-luvun alussa ihmisoikeuksilla ei juuri ollut sijaa kansainvälisessä politiikassa eikä kansainvälinen diplomaattinen ilmapiiri juuri edistänyt ihmisoikeustilanteen muutosta. Suuri osa maailman valtioista oli kyllä allekirjoittanut Yhdistyneiden kansakuntien ihmisoikeusjulistuksen vuodelta 1948, mutta ongelma julistuksen suhteen oli se, että julistukseen ei sisällynyt säännöksiä sen seurannasta tai täytäntöönpanosta. Tämä johti siihen tilanteeseen, että sekä Idän että Lännen johtajat hyvin monissa diplomaattisissa yhteyksissä jättivät kyseisen julistuksen vaille huomiota. Voidaankin sanoa, että ihmisoikeusnormien puolustaminen ei kuulunut idän ja lännen diplomaattisuhteisiin 1970-luvun alussa.¹¹¹

Ottaen huomioon aikakauden poliittisen ilmapiirin ja ihmisoikeusnormien aseman kansainvälisessä poliittisessa keskustelussa ja kommunistimaiden tilanteen, ei ollut mitenkään itsestään selvää, että toisinajattelijat alkoivat aktivoitua 1970-luvun puolivälissä Helsingin konferenssin jälkeen. Toisinajattelijoiden ei tuolloin ollut mitään valmista verkosta, johon tukeutua toiminnassaan. Sen sijaan ne yksilöt jotka alkoivat toimia entistä aktiivisemmin, yrittivät herätellä laajempaa osaa väestöstä toimintaan Helsingin päätösasiakirjan normeihin tukeutuen. Ihmisoikeusnormeihin sisältyvä mahdollisuus mobilisoida kansalaisia toimintaan ei ole tullut missään vaiheessa tullut niin hyvin esille kuin Helsingin konferenssin jälkeisissä tapahtumissa Itä-Euroopassa.¹¹²

Helsingin konferenssin jälkeen Euroopassa alkoi aikakausi, jolloin sekä valtiot että yhteiskunnalliset liikkeet kävivät poliittista keskustelua siitä, millaisen normiston Helsingin päätösasiakirja käytännössä muodosti. Kyseinen prosessi oli jokaisessa maassa erilainen. Kuitenkin kun verrataan Itä-Euroopan tilannetta 1970-luvun alussa ja Helsingin konferenssin jälkeen, Helsingin konferenssin jälkeen oli havaittavissa toisinajattelijaliikkeiden huomattavaa kasvua.¹¹³

Helsingin päätösasiakirjan allekirjoittamisen jälkeen esimerkiksi Neuvostoliitossa kohdattiin yhä useammin ongelmia ihmisoikeuskysymyksiin liittyen. Esimerkiksi vuonna 1976 KGB:n johtaja Jurii Andropov kirjoitti, että eräät yksilöt Neuvostoliitossa ovat muodostaneet ryhmiä, joiden tarkoituksena oli ainoastaan provosointi. Andropovin mukaan erään toisinajattelijaryhmän jäsenet olivat keränneet materiaalia Neuvostoliitossa tapahtuvista ihmisoikeusrikkomuksista ja kyseiset materiaalit oli myöhemmin toimitettu muille päätösasiakirjan allekirjoittaneille maille. Andropov

¹¹⁰ Thomas 2004, 206.

¹¹¹ Thomas 2004, 207.

¹¹² Thomas 2001, 119-120.

¹¹³ Thomas 2001, 91-92.

myös lisäsi, että KGB tulisi puuttumaan kyseisen ryhmän toimintaan ja estämään Neuvostoliiton hallintoa kohtaan suuntautuva vihamielinen toiminta.¹¹⁴

Toinen hyvin kuvaava esimerkki Helsingin päätösasiakirjan vaikutuksista Itä-Euroopan maiden toisinajattelijoille oli Moscow Helsinki Groupin toiminta. Ludmilla Alekseeva, Moscow Helsinki Groupin yksi perustajista, raportoi Helsingin konferenssin jälkeen, että Neuvostoliitossa kansalaiset olivat todella hämmästyneitä Helsingin päätösasiakirjan inhimillisestä ulottuvuudesta. Tieto päätösasiakirjasta levisi kansalaisten keskuuteen sanomalehtien välityksellä. Moscow Helsinki Groupin kaltaisten ryhmien toiminta oli erityisen tärkeää, koska näiden ryhmien avulla levitettiin tietoa Itä-Euroopan ihmisoikeusrikkomuksista muihin Etyk-osallistujamaihin. Esimerkiksi Moscow Helsinki Group lähetti kirjeitä monille eri suurlähetystöille Moskovassa.¹¹⁵

Itä-Euroopan toisinajattelijaliikkeille Etyk-prosessi edusti eräänlaista toivonlähdettä. Etykin inhimillisen ulottuvuuden alalla tehdyt ihmisoikeussopimukset rohkaisivat toisinajattelijointa uskomaan muutoksen mahdollisuuteen.¹¹⁶ Vaikka Itä-Euroopan kommunistiviranomaiset yrittivät parhaansa mukaan muokata päätösasiakirjaa omien tarkoitusperiensä mukaiseksi ja rajoittaa kansalaisten tietoisuutta asiakirjan varsinaisesta sisällöstä, niin useat Itä-Euroopan kansalaisista näkivät päätösasiakirjassa mahdollisuuden haastaa se poliittinen tilanne, minkä alla he elivät.¹¹⁷

Helsingin konferenssi mahdollisti useiden Itä-Euroopan aktivistien luoda itsenäisiä organisaatioita ja yhteiskunnallisia liikkeitä vuosien 1976 ja 1978 välillä. Näiden liikkeiden sitkeys ja kansainvälinen verkostoituminen olivat vakava uhka kommunistihallinnoille. Näiden uusien organisaatioiden myötä kommunistivaltiot eivät kyenneet enää kontrolloimaan yhteiskuntaa ja yhteiskuntaa yhtä tiiviisti kuin aikaisemmin.¹¹⁸

Yhteinen tekijä Neuvostoliitona ja Itä-Euroopan sosialistimaiden välillä oli se, että maita johti Neuvostoliiton esimerkin mukaan rakennettu kommunistinen puolue. Maat eivät kuitenkaan olleet toistensa kopiota, vaan jokainen erosi toisestaan merkittävästi monessa eri suhteessa, myös toisinajattelijoihin liittyen. Vaikka toisinajattelijat 1970-luvulla aktivoituivat merkittävästi kaikkialla itäisessä Euroopassa, toimintatavat vaihtelivat maasta riippuen. Tämä kuvaa myös hyvin

¹¹⁴ Hanhimäki & Westad 2003, 531-532.

¹¹⁵ Snyder 2010, 182.

¹¹⁶ Luoto 1997, 152.

¹¹⁷ Thomas 2001, 98.

¹¹⁸ Thomas 2001, 21-22.

sitä, että Itä-Euroopan sosialistimaita ei voi pitää yhtenäisenä massana, vaan jokainen maa oli oma erillinen kokonaisuutensa.¹¹⁹

Tilanteelle kuvaava oli, että päätösasiakirjaan sisältyneet lupaukset ihmisoikeuksien suhteen saivat aikaan erilaisia reaktioita eri Itä-Euroopan maiden kansalaisten keskuudessa. Yksittäiset ihmiset ja monet erilaiset ryhmät Tšekkoslovakiassa, Itä-Saksassa, Puolassa, Romaniassa ja Neuvostoliitossa näkivät Helsingin päätösasiakirjassa mahdollisuuden vaatia normien täytäntöönpanoa sekä omantunnon ja sananvapautta. Koska tavallisten kansalaisten oli vaikea esittää vaatimuksia näiden teemojen osalta, päätösasiakirjan täytäntöönpano jäi usein hyvin vajavaiseksi. Itä-Euroopan maat eivät kuitenkaan tässäkään suhteessa olleet täysin identtisiä, sillä jotkin Varsovan liiton maat panivat täytäntöön joitakin päätösasiakirjan ihmisoikeusnormeista.¹²⁰ Varsovan liiton maat erosivat toisistaan myös sen suhteen kuinka he suhtautuivat Helsingin konferenssin jälkeen toisinajattelijoihin ja toisinajattelijatoimintaan. Esimerkiksi Unkarissa maan hallinto suhtautui varovaisen hyväksyvästi sisäisesti eriäviä mielipiteitä kohtaan. Unkarissa eräs toisinajattelijaryhmä osoitti avoimen kirjeen Charta 77 allekirjoittajien tukemiseksi, eikä maan hallinto reagoinut millään tavalla kyseiseen toimenpiteeseen.¹²¹

Helsingin konferenssin jälkeen Itä-Euroopan ihmisoikeustilanne herätti huomiota myös Yhdysvalloissa ja muissa läntisissä osallistujamaissa. Hallinnon väkivaltainen toiminta ja hyökkäykset joitakin toisinajattelijoita kohtaan monissa Itä-Euroopan maissa nähtiin Yhdysvaltojen Etyk-seurantakomission mukaan rikkomuksena päätösasiakirjan seitsemättä periaatetta kohtaan. Komission mukaan näiden rikkomusten tulisi aiheuttaa huolta kaikissa allekirjoittajamaissa. Hallinnon väkivaltainen toiminta nähtiin myös syynä julkiselle ja yksityiselle protestille hallintoa vastaan.¹²² Toisinajattelijoiden toiminta nähtiin siis oikeutettuna läntisten osallistujamaiden silmissä.

Euroopassa Helsingin päätösasiakirjan allekirjoittaminen kasvatti ihmisoikeuksien merkitystä valtioiden välisessä politiikassa. Länsi-Euroopassa Euroopan turvallisuus- ja yhteiskonferenssiprosessi valmisteluineen kasvatti ihmis- ja kansalaisoikeuksien merkitystä ja siirsi nämä lähemmäksi poliittista keskustelua. Itä-Euroopassa konferenssin vaikutus alkoi näkyä erityisesti päätösasiakirjan allekirjoittamisen myötä, kun toisinajattelijat alkoivat vaatia ihmis- ja

¹¹⁹ Järvinen 2009, 45.

¹²⁰ Implementation of the Final Act, U.S. Government Printing Office 1977, 8, UMA.

¹²¹ Implementation of the Final Act, U.S. Government Printing Office 1977. 11-12, UMA.

¹²² Implementation of the Final Act, U.S. Government Printing Office 1977. 12, UMA.

kansalaisyhteisöiden kunnioittamista. Päätösasiakirjan yksi tavoitteista oli lisätä vakautta Euroopassa, mutta se lisäsi kansalaisliikettä entisestään.¹²³

Helsingin konferenssin vaikutus itäisen Euroopan tapahtumiin oli suurempi kuin mitä Itä-Euroopan kommunistimaiden hallinnot osasivat odottaa. Toisinajattelijoiden herääminen ja aktivoituminen toimintaan ei tapahtunut hetkessä, mutta kiistatonta on se, että päätösasiakirja rohkaisi toisinajattelijoita. Sosialistimaiden kansalaisille päätösasiakirjalla oli myös tärkeä merkitys. Toisinajattelijoiden lisäksi päätösasiakirja rohkaisi myös heitä tuomaan mielipiteensä julki entistä rohkeammin ja sitä kautta irrottautumaan kaksoiselämästä kommunistisen puolueen valvonnan alla.¹²⁴

¹²³ Järvinen 2009, 14-15.

¹²⁴ Gaddis 2005, 190.

4. Etyk Tšhekkoslovakiassa

4.1. Prahan kevään varjossa

Varsovan liiton maissa erilaiset yhteiskunnalliset ja taloudelliset uudistukset olivat olleet 1950-luvulta lähtien poliittisen keskustelun kohteena. Mahdollisista toteuttavista uudistuksista esitettiin erilaisia muunnelmia ja eri maissa kokeiltiin erilaisia versioita. Tšhekkoslovakia erosi muista maista siinä, että Tšhekkoslovakiassa alettiin toteuttaa uudistuksia hyvin määrätietoisesti ja tinkimättömästi.¹²⁵

Tšhekkoslovakiassa muutokset alkoivat konkreettisesti Alexander Dubčekin noustua valtaan tammikuussa 1968. Hänen johdolla alettiin Tšhekkoslovakiassa toteuttaa monia poliittisia ja taloudellisia uudistuksia. Dubčekin aikainen poliittinen johto tavoitteli toiminnallaan uutta, inhimillisempää tapaa lähestyä sosialismia poliittisen aatteena. Tämän myötä Tšhekkoslovakiassa alettiin käyttää nimitystä ”ihmiskasvoinen sosialismi”.¹²⁶ Dubčekin valinta symboloi Tšhekkoslovakiassa eräänlaisen uuden kauden alkua, mikä tunnetaan nimellä Prahan kevät. Dubčekin aikana maan hallinto toteutti monia dramaattisiakin uudistuksia. Esimerkiksi maaliskuussa 1968 hallitus puuttui sensuuriasetuksiin. Yksityiskohtaisemmat suunnitelmat toteutettavista

¹²⁵ Batt 1991, 4.

¹²⁶ Paul 1981, 53.

uudistuksista tehtiin maan hallinnon keskuudessa keväällä 1968. Huhtikuussa 1968 julkaistiin eräänlainen toimintasuunnitelma. Kyseinen toimintasuunnitelma sisälsi monenlaisia vaatimuksia yksilön oikeuksien parantamisesta. Toimintasuunnitelmassa vaadittiin esimerkiksi sananvapauden lisäämistä, ihmisten vapaan liikkuvuuden turvaamista (myös ulkomaille) sekä oikeudellisia takeita yksilöiden oikeuksista. Media tarttui uuteen tilanteeseen ja käytti vapaampaa ilmapiiriä hyväkseen. Median keskuudessa alettiin korostaa yhteiskunnassa vallitsevia ongelmia. Älymystö (mihin kuului myös puolueen jäseniä) tuki suunniteltuja muutoksia ja vaati muiden mukana demokratian laajentamista.¹²⁷ Vuoden 1968 alussa Tshekkoslovakiassa kommunistisen puoleen johdolla tavoitellut uudistukset olivat osoitus siitä, että maan kansalaisten arveltiin haluavan historiallisten tapahtumien aiempaa avoimempaa käsittelyä, arkipäivän asioiden parempaa hoitamista sekä mielipiteen ja informaation vapautta.¹²⁸

Dubčekin aikana tapahtuneet muutokset Tshekkoslovakiassa herätti Neuvostoliitossa ja muissa sen liittolaisissa epäluuloa ja pelkoa. Muiden maiden kommunistihallintojen kesken pelättiin sitä, että Tshekkoslovakialaisten keskuudessa elävät reformiaatteet leviäisivät myös muihin Varsovan liiton maihin. Toteutuessaan tämä olisi voinut olla vaarallinen uhka kommunistihallinnoille Itä-Euroopassa. Neuvostoliitto ja muut Varsovan liiton maat varoittivat Dubčekia maan tapahtumista.¹²⁹ Kun haluttua muutosta Tshekkoslovakian tilanteeseen ei tapahtunut, Neuvostoliitto liittolaistensa kanssa päätti turvautua sotilaalliseen miehitykseen tilanteen muuttamiseksi. Miehityksen taustalla vaikutti myös pelko siitä, miten Tshekkoslovakian tapahtumat vaikuttaisivat toisinajattelijoihin muissa Varsovan liiton maissa, erityisesti Puolassa ja Itä-Saksassa. Tshekkoslovakian miehitys toteutettiin 20-21.8.1968 Neuvostoliiton sekä Puolan, Itä-Saksan, Unkarin ja Bulgarian toimesta. Tshekkoslovakian miehitys oli suurin sotilaallinen operaatio Euroopassa toisen maailmansodan jälkeen. 21.8. mennessä koko Tshekkoslovakia oli Neuvostoliiton toimesta miehitetty.¹³⁰

Heti miehitystä seuraavina päivinä Tshekkoslovakiassa alkoi esiintyä lukuisia erilaisia passiivisen vastarinnan muotoja. Esimerkiksi maanalaiset radiolähetykset pitivät yllä toivoa muutoksesta, joka oli alkanut ennen miehitystä. Media, erityisesti juuri radio, tukivat kansalaisten passiivista vastarintaa miehityksen jälkeen. Tshekkoslovakian miehityksen jälkeen Neuvostoliitto tosin otti

¹²⁷ Agnew 2004, 252-255.

¹²⁸ Reimaa 2008, 18.

¹²⁹ Wolchik 1991, 34.

¹³⁰ Paul 1981, 53-55.

haltuun myös Tshekkoslovakian radioasemat, mutta maanalaiset radiolähetykset jatkoivat toimintaa. Kaiken kaikkiaan epäviralliset tapaamiset ihmisten välillä pitivät yllä vaihtoehtoista kulttuuria.¹³¹

Neuvostoliiton johdolla tehdyn miehityksen jälkeen Tshekkoslovakiassa Gustáv Husák syrjäytti Dubčekin maan johtajana huhtikuussa 1969. Husákin johdolla aloitettiin normalisaatioksi kutsuttu prosessi, minkä tarkoituksena oli peruuttaa kaikki maassa alkaneet poliittiset muutokset. Normalisaation aikana maan poliittinen johto uudistettiin ja valtion otetta mediasta tiukennettiin. Puhdistukset eivät jääneet poliittiseen johtoon, vaan myös kansalaisjärjestöjen johtajia vaihdettiin sellaisiin ihmisiin, jotka tukivat vallitsevaa kommunistista järjestystä. Puhdistuksia suoritettiin myös monissa maan yliopistoissa. Tshekkoslovakian uusi kommunistihallinto pyrki myös kaikin keinoin hillitsemään mahdolliset opposition yritykset kritisoida kommunistihallintoa. Koska maan älymystö oli hallinnon tiukan seurannan alaisena, monet älymystön jäsenistä vetäytyivät pois poliittisesta keskustelusta ja keskittyivät yksityiselämän huolenaiheisiin.¹³²

Tshekkoslovakian miehitys ei merkinnyt ainoastaan yhteiskunnallisten Prahan kevään aikaisten muutosten loppua, vaan sen myötä kommunismi alkoi menettää uskoa toimivana ideologiana Itä-Euroopassa. Normalisaation aikana toteutetut uudistukset Tshekkoslovakiassa merkitsivät poliittisen ja sosiaalisen elämän pysähtyneisyyden alkua. Normalisaation tarkoituksena oli palauttaa kommunistisen puolueen asema yhteiskunnan johtajana. Tämä tarkoitti puolueen kontrollin ulottamista kaikkialle yhteiskunnan osa-alueille.¹³³

Puhdistuksista ja hallinnon tiukentuneesta kontrollista huolimatta uusi yhteiskunnallinen tilanne ei synnyttänyt sen laajempaa avointa kritiikkiä tai mielenosoituksia. Yleisesti tavallisten kansalaisten elintaso parani uuden hallinnon myötä. Kulutushyödykkeiden parantunut saatavuus ja ylellisyystuotteiden (kuten autojen) lisääntyminen sekä sosiaalihuollon parantuminen saivat ihmiset pysymään aloillaan, vaikka he eivät olisikaan kannattaneet kommunistihallintoa.¹³⁴

4.2. Reaktioita ja täytöntöönpanoa

1970-luvulle tultaessa Tshekkoslovakiassa oli siis jo vuosien ajan eletty vieraan hallinnon alaisena. Kommunistinen puolue määräiti jokaisen kansalaisen elämisen mahdollisuuksia ja Neuvostoliitto valvoi sitä, miten kommunistisen puoleen tuli valtaansa käyttää. Tavallisen ihmisen kannalta tilanne

¹³¹ Agnew 2004, 263, 264, 279.

¹³² Wolchik 1991, 36-37.

¹³³ Järvinen 2009, 13.

¹³⁴ Wolchik 1991, 37.

oli monella tavalla toivoton, koska heillä ei käytännössä ollut juurikaan mahdollisuuksia puuttua tilanteeseen. Helsingin päätösasiakirja sisälsi monia sellaisia kohtia, jotka olivat ristiriidassa vallitsevan tilanteen kanssa Tšhekkoslovakiassa. Päätösasiakirjan oli tarkoitus vaikuttaa konkreettisesti tavallisten ihmisten elämään ja tämän takia jokaisen maan hallinto oli velvoitettu täytäntöönpanoon. Päätösasiakirjan reagoitiin jokaisessa maassa eri tavalla.

Kommunistimaiden johtajat olivat Helsingin päätösasiakirjan julkaisemisen jälkeen hyvin juhlallisia kommentissaan asiakirjaan liittyen. Näiden kommenttien tavoitteena oli antaa positiivinen kuva konferenssista kokonaisuudessaan ja todistaa kansalaisille, että asiakirja oli ollut sosialistimaiden intressien mukainen. Tällä yritettiin luultavasti myös peitellä päätösasiakirjan todellista sisältö maiden kansalaisilta. Päätösasiakirjaan sisältyvät mahdollisuudet luoda muutoksia olivat kuitenkin ilmeiset, mihin monet, erityisesti ulkomaiset tahot, kiinnittivät huomiota. Esimerkiksi suurlähetystön vastaava asiainhoitaja Pekka J. Korvenheimo kirjoitti Prahan Suomen suurlähetystöstä Suomen Ulkoasiainministerille 21.8.1975 uskovansa, että Husakin järjestelmän vastustajat (taiteilijat, älymystö, sekä Dubčekin aikaiset johtajat) tulisivat myöhemmin vetoamaan Helsingin päätösasiakirjaan. Tähän liittyen Korvenheimo totesi, että kyseinen joukko ei millään tavalla ole vähäpätöinen, vaan se edusti ”merkittävää intellektuaalista kapasiteettia Tšhekkoslovakiassa”. Myös Korvenheimo näki, että tavallinen tšhekkoslovakialainen tuskin toivoi Etykiltä sen kummempia tuloksia. Hänen näkemyksensä mukaan tavalliset ihmiset odottivat eniten matkustusrajoitusten lientymistä, jos sitäkään. Tämän lisäksi Korvenheimo huomautti, että päätösasiakirjan kolmoskorin toteuttaminen ei ole yhteneväinen Tšhekkoslovakian nykyisen sisäpoliittisten tavoitteiden kanssa.¹³⁵

Korvenheimon huomio kuvaa hyvin sitä, miten tšhekkoslovakialaisten keskuudessa suhtauduttiin päätösasiakirjaan heti Helsingin konferenssin jälkeen. Tavallisten ihmisten usko Helsingin päätösasiakirjan mahdollisuuksiin vallitsevan tilanteen muuttamiseen oli vähäinen. Epävirallisen mielipidetutkimuksen mukaan 66 prosenttia prahalaisista uskoi, että Helsingin konferenssi ei muuttaisi heidän elämänsä millään tavalla. Erään tšhekkoslovakialaisen toisinajattelijan mukaan Helsingin huippukokous tosiasialisesti vain antoi lännen siunauksen Neuvostoliiton ylivallalle Itä-Euroopassa.¹³⁶ Tšhekkoslovakialaisten suhtautumista kuvaa hyvin myös erään myymälänhoitajan näkemys Etykin merkityksestä. Kyseinen henkilö ei nähnyt Etykissä mitään muuta hyvää, kuin sen ”rauhanpoliittisen merkityksen”. Hänen mukaan päätösasiakirjaa ei tulisi hänen aikansa

¹³⁵ Sähke, Pekka J. Korvenheimo Ulkoasiainministerille 21.8.1975, ETYK seuranta yleistä 1975, UMA.

¹³⁶ Thomas 2001, 96.

käytännössä soveltamaan Tshekkoslovakiassa. Näin ollen kyseinen myymälänhoitaja ei uskonut hänellä olevan mahdollisuuksia esimerkiksi ulkomaanmatkailuun.¹³⁷

Tshekkoslovakian hallinnon kommentit Helsingin päätössiakirjaan erosivat huomattavasti kansalaisten kommenteista Helsingin konferenssin jälkeen. Husakin hallinto Tshekkoslovakiassa oli erityisen juhlallinen kommenteissaan Etyk-prosessista. Kommenttien taustalla oli halu laajentaa kaupallisia yhteyksiä länteen, sekä saada hyväksyntä normaalina eurooppalaisena valtiona, mihin siltä oli evätty mahdollisuus vuoden 1968 tapahtumien jälkeen. Helsingin konferenssin jälkeen kommunistisen puoleen virallinen sanomalehti, Rude Pravo, lupasi kattavan tiedonannon Helsingin huippukokouksesta. Viikko Helsingin konferenssin jälkeen Tshekkoslovakian hallinto ilmoitti noudattavansa kaikkia Helsingin päätössiakirjassa mainittuja säännöksiä.¹³⁸ Elokuun alussa, Helsingin konferenssin jälkeen, Tshekkoslovakiassa näytettiin televisiolähetys, missä muun muassa maan varaulkoministeri ja Rude Pravon ulkomaanosaston johtaja vastasivat yleisön kysymyksiin Helsingin päätössiakirjasta.¹³⁹

Tshekkoslovakian hallinnon suhtautumisessa Helsingin päätössiakirjaan on havaittavissa muutos jo parin kuukauden päästä kokouksesta, lokakuussa 1975. Tuolloin Tshekkoslovakian varaulkoministeri Spačil sanoi Suomen suurlähettiläs Toivolalla käydyssä keskustelussa, että Tshekkoslovakian hallinto suhtautui vakavasti Etyk-konferenssin seurantaan ja näin ollen pyrki omalta osaltaan huolehtimaan päätössiakirjassa mainittujen päätösten toimeenpanosta. Ulkoministeri huomautti, että vaikka toimeenpanon suhteen halutaan toimia nopeasti, valtion sisäiset järjestelyt ottavat aina oman aikansa. Kun aikaisemmin oli sanottu, että Tshekkoslovakia tulisi noudattamaan kaikkia päätössiakirjaan sisältyviä kohtia, nyt muistutettiin siitä, että toimeenpano ei välttämättä tapahtunut pikaisesti. Spačil jatkoi tilanteen Toivolan kanssa käytyä keskustelua toteamalla, että Tshekkoslovakiassa päätössiakirja oli julkaistu kokonaisuudessaan ja että sitä on myös levitetty miljoona kappaletta. Toivola totesi tässä kohtaa, että ei tiedä, mihin kohteisiin raporttia on käytännössä jaettu ja millä tavoin raportin levittäminen on hoidettu.¹⁴⁰ Tosiasiassa Tshekkoslovakiassa päätössiakirjasta kyllä painettiin tuhansia kopioita, mutta näitä kopiota ei koskaan jaettu. Helsingin konferenssin jälkeen Tshekkoslovakian hallinto halusi rajoittaa suuren yleisön tietoisuutta Helsingin päätössiakirjan varsinaisesta sisällöstä.¹⁴¹

¹³⁷ Sähke, Pekka J. Korvenheimo Ulkoasianministerille 21.8.1975, ETYK seuranta yleistä 1975, UMA.

¹³⁸ Thomas 2001, 95.

¹³⁹ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe CSCE II 1977, UMA.

¹⁴⁰ Muistio, Joel Toivola Ulkoasiainministeriölle 29.10.1975, ETYK seuranta yleistä 1975, UMA.

¹⁴¹ Thomas 2001, 98.

Lokakuussa käydystä keskustelusta käy hyvin ilmi myös se, miten Tshekkoslovakiassa (muiden kommunistimaiden tapaan) haluttiin tarkastella päätösasiakirjaa yhtenä kokonaisuutena. Päätösten toimeenpanosta ministeri Spačil totesi, että vieraiden elementtien hyväksymistä, joita muutosten tekeminen vallitsevaan järjestelmään aiheutti, toisi mukanaan myös vaikeuksia. Tästä huolimatta hän kuitenkin vakuutti, että Tshekkoslovakiassa oltiin valmiita tekemään muutoksia sen mukaisesti mitä päätösasiakirjassa vaadittiin. Spačil muistutti kuitenkin päätösasiakirjan olevan kokonaisuus, joten kolmannen korin kysymyksiä ei hänen mielestään tulisi ainoastaan korostaa. Tähän viitaten hän sanoi, että vaikka länttä kiinnostikin kolmannen korin kysymykset, niin myös päätösasiakirjan toinen asetti vaatimuksia muutoksien tekemiseen vallitsevaan järjestelmään. Tämän lisäksi hän muistutti, että toimeenpano ei asettanut vaatimuksia ainoastaan sosialistisille maille, vaan myös läntisille osanottajamaille.¹⁴² Kolmannen korin asiakysymyksiin viitaten varaulkoministeri totesi seuraava:

(J)os hotelli Alcronissa majaileva ulkomaalainen halusi henkilökohtaisista syistä lahjoittaa portierille raamatun, niin pidetään tällaista sinänsä ymmärrettävänä, mutta jos hän toisi esim. 50 raamatua ja alkaisi jaella niitä ympärilleen, niin ei tätä pidettäisi enää kolmannen korin mukaisena.

Toivola tulkitsi käydystä keskustelusta ja yllä olevasta esimerkistä, että Tshekkoslovakiassa pidettiin eri asioina informaatiota ja vaikuttamispyrkimyksiä. Informaation levittäminen oli sallittua Tshekkoslovakiassa, kun taas vaikuttamispyrkimykset ei. Yleisvaikutelma Toivolan ja varaulkoministerin keskustelusta antoi ymmärtää, että Tshekkoslovakiassa pyritään toimeenpanemaan kolmannen korin positiivinen sisältö, vaikka muutokset tapahtuivatkin ulkopuolisten mielestä hitaasti.¹⁴³

Tshekkoslovakian varaulkoministerin antama lausunto päätösasiakirjan toimeenpanosta lokakuussa 1975 oli suhteellisen myönteinen, mutta sisälsi joitakin varauksellisia kommentteja päätösasiakirjan täytäntöönpanoon liittyen. Myöhemmin, helmikuussa 1976 Tshekkoslovakian Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökomitea antoi lausunnon, missä suhtautuminen täytäntöönpanoon koko Euroopan tasolla oli negatiivisempi. Lausunnossa huomautetaan, että Euroopan valtioiden keskinäisissä suhteissa on havaittavissa asioita, jotka saattavat huonontaa suhteita ja kääntää koko liennytskehityksen suunnan. Tällä tshekkoslovakialainen raportti viittasi siihen, että heidän näkemyksenä mukaan Saksan liittotasavallan puolelta lähetettävien Radio Free European ja Radio Libertyn lähetykset kylvivät vihaan kansojen välillä, vääristelivät tosiasioita ja levittivät valheita

¹⁴² Muistio, Joel Toivola Ulkoasiainministeriölle 29.10.1975, ETYK seuranta yleistä 1975, UMA.

¹⁴³ Muistio, Joel Toivola Ulkoasiainministeriölle 29.10.1975, ETYK seuranta yleistä 1975, UMA.

socialistisista maista.¹⁴⁴ Tämänkaltaiset lausunnot eivät olleet kovin yllättäviä, sillä kaiken kaikkiaan liennytyskehitys oli taantunut Etykin Helsingin huippukokouksen jälkeen. Yleisesti Varsovan liiton maiden keskuudessa, erityisesti Neuvostoliitossa ja Tshekkoslovakiassa, pidettiin Radio Free Europan kaltaisten radioasemien toiminnan rikkovan Helsingin päätösasiakirjan tavoitteita. Näiden maiden taholta nähtiin, että kyseisten radioasemien toiminta oli suunnattu Itä-Euroopan maita vastaan.¹⁴⁵

Kaikki Etykin osallistujamaat olivat sitoutuneet Helsingin päätösasiakirjan täytäntöönpanoon, mutta silti Tshekkoslovakian tilanne ei ollut täytäntöönpanoon liittyen yksiselitteinen. Hallinnon lupaukset eivät päätösten täytäntöönpanosta olleet pitäviä, eivätkä näin ollen vastanneet kuvaa todellisuudesta. Kolmanteen koriin liittyen Tshekkoslovakiassa tapahtui useita rikkomuksia. Erityisesti vaatimus ihmisten vapaasta liikkuvuudesta ei toteutunut Helsingin päätösasiakirjan mukaisesti. Esimerkiksi joulukuussa 1975 Tshekkoslovakian viranomaiset kieltäytyivät myöntämästä maahantulolupaa Länsisaksalaiselle Frankfurter Allgemeine Zeitung- lehden kirjeenvaihtajalle. Kyseinen päätös rikkoi myös Helsingin päätösasiakirjan normia informaation vapaudesta. Tshekkoslovakiassa oli myös vaikeuksia toteuttaa päätösasiakirjan vaatimusta perheiden jälleenyhdistämisestä, sillä East-West Instituutin raportin mukaan maassa oli ongelmia perheiden jälleenyhdistämisen ja monikansallisten avioliittojen suhteen.¹⁴⁶

Vaikka Tshekkoslovakiassa oli joitakin ongelmia päätösasiakirjan toimeenpanon suhteen, niin maan suhtautuminen erityisesti älymystöön oli vapaampaa heti Helsingin konferenssin jälkeen kuin myöhemmin. Esimerkiksi elokuussa tshekkoslovakialainen toisinajattelija Pavel Kohout sai luvan poistua maasta näytelmänsä ensi-iltaa varten. Tämän lisäksi Milan Kundera sai kaksivuotisen luvan opettamiseen ranskalaisessa yliopistossa.¹⁴⁷ Kaiken kaikkiaan vuonna 1975 14 miljoonaa ulkomaista turistia vierailu Tshekkoslovakiassa ja 7 miljoonaa tshekkoslovakialaista teki ulkomaanmatkan. Keskimäärin länsimaista tulleet vierailijat viipyivät Tshekkoslovakiassa 3-4 päivää. Tshekkoslovakialaisten ulkomaanmatka kesti yleensä keskimäärin 21 päivää.¹⁴⁸

Tshekkoslovakian tilanne herätti huomiota myös muissa Etykin osallistujamaissa. Esimerkiksi marraskuussa 1976 Tshekkoslovakian viranomaiset lupautuivat ratkaisemaan muutamia perheiden jälleenyhdistämistapauksia Tshekkoslovakian ja Yhdysvaltojen kansalaisten kesken. Kuitenkin juuri aikaisemmin Iso-Britannian ja Tshekkoslovakian ulkoministereiden kesken käydyssä keskustelussa

¹⁴⁴ Sähke, R. Rännäli Ulkoasiainministeriölle 17.2.1976, ETYK seuranta yleistä 1976, UMA.

¹⁴⁵ Peltola 2011, 42.

¹⁴⁶ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe CSCE I 1976, 32, 37, UMA.

¹⁴⁷ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe CSCE I 1976, 29, UMA.

¹⁴⁸ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe CSCE II 1977, 63-64, UMA.

Iso-Britannian ulkoministeri huomautti, että oli tyytymätön siihen, miten Tshekkoslovakiassa oli toimeenpantu Helsingin päätösasiakirjan normeja. Tässä yhteydessä hän viittasi muun muassa useisiin tshekkoslovakialaisiin, joiden Iso-Britanniassa olevat sukulaiset odottivat perheiden jälleenyhdistämistä.¹⁴⁹ Tämä on kuvaava esimerkki siitä, kuinka hallinnon antamat kuvaukset vallitsevasta tilanteesta erosivat usein paljonkin ulkopuolisten näkökulmasta. Toisinajattelijoiden suhteen Tshekkoslovakian hallinnon linja oli muuttumassa tiukemmaksi. Esimerkiksi lokakuussa 1976 yksi maan johtavimmista toisinajattelijoista, Vaclav Havel, ei saanut lupaa poistua maasta hänen näytelmiensä ensi-iltaan. Tämäkin tapaus herätti ulkomailla huomiota ja muun muassa Itävalta halusi Etyk maiden keskuudessa tarkistettavan, mikäli kyseisen maastapoistumisluvan epääminen oli Helsingin päätösasiakirjan mukainen päätös.¹⁵⁰

Tarkasteltaessa Helsingin päätösasiakirjan toimeenpanoa Tshekkoslovakian tilanne muuttui yhä ongelmallisemmaksi lähestyttäessä Etykin ensimmäistä seurantakokousta Belgradissa. Tilanteen hankaloituminen johtui luultavasti osittain Charta 77 perustamisesta ja hallinnon reaktiosta kyseisen Chartan toimintaan. Ongelmat Tshekkoslovakiassa herättivät yhä enemmän huomiota myös ulkomailla. Esimerkiksi maaliskuussa 1977 Amnesty International luokitteli kolme Charta 77 allekirjoittajaa (jotka oli pidätetty) poliittisiksi vangeiksi. Tämän lisäksi maaliskuun aikana Amnesty julkaisi raportin ihmisoikeusrikkomuksista Tshekkoslovakiassa.¹⁵¹

Belgradin kokouksen alla Tshekkoslovakian hallinnolla oli yhä ongelmia päätösasiakirjan täytäntöönpanossa, erityisesti liittyen informaation ja ihmisten vapaaseen liikkuvuuteen. Maaliskuussa 1977 ranskalainen elokuvaohjaaja ja ruotsalainen kirjailija eivät saaneet matkustuslupaa Tshekkoslovakiaan. Matkustuslupien epäämisen taustalla oli luultavasti Tshekkoslovakian viranomaisten halu estää kyseisiä ulkomaalaisia tapaamasta Chartan allekirjoittajia. Kyseisten tapaamisten kautta Chartan jäsenet olisivat saaneet toiminnalleen ehkä runsaastikin huomiota ulkomailla. Huhtikuussa 1977 Tshekkoslovakian lentopalloliitto ilmoitti Alankomaiden lentopalloliitolle, että Tshekkoslovakialaisia joukkueita ei voi enää lähettää Alankomaihin.¹⁵² Kyseisen ilmoituksen taustalla saattoi vaikuttaa poliittiset tekijät, sillä aikaisemmin maaliskuussa 1977 Alankomaisen ulkoministeri tapasi Prahassa tshekkoslovakialaisen toisinajattelijan, Jan Patockan. Ulkoministeri sanoi kyseisessä tapaamisessa Patockalle, että

¹⁴⁹ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe CSCE II 1977, 64, UMA.

¹⁵⁰ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe CSCE II 1977, 65, UMA.

¹⁵¹ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe CSCE III 1977, 21, UMA.

¹⁵² Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe CSCE III 1977, 59-60, UMA.

Alankomaat vaativat Tshekkoslovakialta kaikkien Helsingin päätösasiakirjan kohtien täytäntöönpanoa.¹⁵³

Ihmisten vapaan liikkuvuuden lisäksi Tshekkoslovakian hallinnolla oli ongelmia täyttää päätösasiakirjan vaatimuksia liittyen informaatiokysymyksiin. Huhtikuussa 1977 Tshekkoslovakian ulkoasiainministeri ilmoitti, että ulkomaisten toimittajin tuli antaa työsuunnitelma, ennen kuin heillä oli mahdollisuus saada maahantulolupa Tshekkoslovakiaan. Samassa yhteydessä hän totesi, että mikäli toimittajat olivat yhteydessä toisinajattelijoiden kanssa, saattoivat he joutua karkotetuiksi Tshekkoslovakiasta. Tammikuussa 1977 Tshekkoslovakian lehdistö ilmoitti, että Radio Free Europan lähetysten häiritseminen Itä-Euroopan toimesta oli täysin Helsingin konferenssin päätösten mukaista. Samassa yhteydessä lehdistössä todettiin, että kaiken kaikkiaan Radio Free Europan toiminta oli ohjattu Belgradin seurantakokousta ja sen tavoitteita vastaan.¹⁵⁴

Maaliskuussa 1977 Tshekkoslovakian Etyk osaston päällikkö Ludek Handl totesi Suomen ja Tshekkoslovakian välillä käydyissä Etyk-neuvotteluissa, että konferenssin osanottajavaltioiden välisissä suhteissa on tapahtunut ratkaiseva käänne. Tämä johtui hänen mielestään siitä, että osanottajavaltiot ovat mm. tehneet valtiosopimuksia, joiden tavoitteena on ollut päätösasiakirjan täytäntöönpano. Hän korosti, että tuloksia arvioitaessa ei tulisi myös aliarvioida 3. korin piirissä tapahtunutta edistystä. Kolmanteen koriin liittyen Handl lisäsi, että joidenkin taantumuksellisten piirien hyökkäykset ovat lisääntyneet lähiaikoina päätösasiakirjan ihmisoikeuskysymyksiin liittyen. Hänen mukaansa päätösasiakirja tuli kuitenkin nähdä kokonaisuutena. Handl totesi sosialististen maiden työskennelleen merkittävästi ihmisoikeuksien hyväksi. Esimerkkinä tästä hän mainitsi, että sosialistissa maissa kiinnitetään paljon huomiota jokaisen kansalaisen oikeuteen työntekoon, terveydenhuoltoon ja sosiaaliturvaan. Hän lisäsi, että Tshekkoslovakia ei salli muiden puuttua sisäisiin asioihinsa, mutta ei myöskään yritä muuttaa muiden maiden yhteiskuntajärjestystä.¹⁵⁵

Kesäkuussa 1977 ennen Belgradin kokouksen järjestämistä Tshekkoslovakian Belgradin valtuuskunnan puheenjohtaja antoi päätösasiakirjan täytäntöönpanoa koskevan lausunnon, missä hän sanoi Tshekkoslovakian odottavan tulevan kokouksen muodostuvan uudeksi askeleeksi Etykin päämäärien toteutumisessa. Näillä päämäärillä puheenjohtaja tarkoitti sellaisia tekijöitä, kuten liennytyksen vakiinnuttamista, osanottajamaiden välisten suhteiden vakiinnuttamista talouden, politiikan ja kulttuurisuhteiden osalta, sekä Euroopan valtioiden tasa-arvoisen yhteistyön

¹⁵³ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe CSCE III 1977, 19, UMA

¹⁵⁴ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe CSCE III 1977, 67, 69, UMA

¹⁵⁵ Muistio, ETYK-NEUVOTTELUT TSHEKKOSLOVAKIAN KANSSA 10.-11.3.1977, ETYK seuranta yleistä 1977, UMA.

edistämiseksi. Tämän lisäksi puheenjohtaja sanoi, että Tshekkoslovakia on muiden sosialististen valtioiden tapaan johdonmukaisesti toteuttanut Helsingin päätösasiakirjaa. Hän myös näki Tshekkoslovakian aktiivisesti toimineen yhteistyön kehittämiseksi niin kulttuurin, opetuksen ja tieteen kuin inhimillisten yhteyksien ja informaatiovaihdon aloilla.¹⁵⁶

Myös Tshekkoslovakian presidentti Gustav Husak kommentoi Helsingin päätösasiakirjan täytäntöönpanoa Belgradin kokouksen lähestyessä. Husak kommentoi Rude Pravossa syyskuussa 1977 julkaistussa artikkelissa Helsingin päätösasiakirjan täytäntöönpanoon liittyen, että Tshekkoslovakiassa ollaan tietoisia päätösasiakirjaan liittyvistä realiteeteista ja että maassa oltiin edetty täytäntöönpanossa kokonaisuudessaan. Lisäksi Husak totesi, että Tshekkoslovakia on kiinnostunut myös kehittämään taloudellisia suhteita kapitalististen maiden kanssa pitkällä tähtäimellä.¹⁵⁷

Kaikki Etyk osallistujamaat olivat sitoutuneet Helsingin päätösasiakirjan täytäntöönpanoon, mutta Tshekkoslovakian tilanne ei ollut tämän asian suhteen yksiselitteinen. Hallinnon lupaukset eivät päätösten täytäntöönpanosta olleet pitäviä eivätkä näin ollen vastanneet kuvaa todellisuudesta. Tshekkoslovakiassa tapahtui useita rikkomuksia erityisesti päätösasiakirjan kolmanteen koriin liittyen. Erityisen paljon ongelmia Tshekkoslovakiassa oli ihmisten vapaaseen liikkuvuuteen että sananvapauteen ja uskonnonvapauteen liittyen. Ongelmia aiheutti erityisesti perheiden jälleenyhdistämistapaukset ja taitelijoiden mahdollisuus matkustaa maasta toiseen. Myös informaationvapauden suhteen oli ongelmia. Esimerkiksi ulkomaisten toimittajien tuli antaa työsuunnitelma, ennen kuin heillä oli mahdollisuus saada maahantulolupa Tshekkoslovakiaan. Vaikka kaikissa muissakin Varsovan liiton maissa oli ongelmia täytäntöönpanoon liittyen, oli Tshekkoslovakia näistä maista yksi ongelmallisimmista. Tähän vaikutti suurimmaksi osaksi hallinnon suhtautuminen toisinajattelijoihin ja ongelmat sananvapauden suhteen. Yhteistä Varsovan liiton maille oli, että Helsingin päätösasiakirja rohkaisi maiden kansalaisia toimimaan omien oikeuksiensa puolesta

4.3. Osana Varsovan liiton maita

Helsingin päätösasiakirjan oli kokonaisuudessaan asiakirja, jonka päätösten seuraukset oli tarkoitus olla kauaskantoisia. Näin ollen päätösasiakirjan merkitystä ja tuloksia kaksi vuotta Helsingin konferenssin jälkeen oli mahdotonta täysin kattavasti arvioida, mutta silti päätösasiakirja tarjosi

¹⁵⁶ Sähkejäljennös, 15.6.1977, ETYK seuranta yleistä 1977, UMA.

¹⁵⁷ Sähke, R. Rännäli Ulkoasiainministeriölle 22.9.1977, ETYK seuranta yleistä 1977, UMA.

eräänlaisen mittatikon jonka avulla osanottajamaat pystyisivät arvioimaan sitä, miten päätösasiakirjan asettamia päätöksiä oli toimeenpantu kussakin osallistujamaassa.¹⁵⁸

Yhdysvaltojen Etykin seurantakomissio huomautti raportissaan, että Belgradin kokouksen aikana oli lähes mahdotonta arvioida sitä, olivatko konferenssin saavutukset olleet pettymys vai saavutus. Tuolloin nähtiin, että vallitseva tilanne oli sekoitus monenlaisia näkökohtia. Erällä konferenssin osa-alueilla oli saavutettu merkittäviä edistysaskeleita, kun taas toisilla osa-alueilla ei ollut saavutettu juuri minkäänlaisia saavutuksia. Tästä huolimatta uskottiin, että konferenssi oli aloittanut merkittävän muutosprosessin, minkä tulokset olisivat paremmin arvioitavissa tulevaisuudessa. Komissio huomautti, että oli tärkeää uskoa tähän alkaneeseen muutosprosessiin ja jatkossakin painottaa tärkeänä pidettyjä asioita. Tähän liittyen huomautettiin, että suurin vastuu laiminlyönneistä päätösasiakirjan suhteen oli Varsovan liiton mailla.¹⁵⁹

Tilanne päätösasiakirjan täytäntöönpanon suhteen vaihteli Itä-Euroopan maiden keskuudessa. Useat Itä-Euroopan maat olivat muuttaneet suhtautumistaan poliittisiin ja uskonnollisiin toisinajattelijoihin.¹⁶⁰ Varsovan liiton maiden erilainen suhtautuminen Helsingin päätösasiakirjaan ja sen täytäntöönpanoon oli seurausta monista eri seikoista. Tähän vaikutti muun muassa maiden erilainen historia, maantieteellinen sijainti sekä erilainen johtamistyyli. Toukokuussa 1977 Radio Free European tutkimusjohtaja James F. Brown antoi lausunnon Varsovan liiton maiden tilanteesta päätösasiakirjan seitsemännen periaatteen ja kolmannen korin suhteen. Brownin mukaan Varsovan liiton maista Unkari oli kaikkein liberaalein. Maan verrattain vapaan ilmapiirin tähden Unkarista oli havaittavissa vain vähän maastamuuttoa. Brown näki Puolassa tapahtuneen Unkarin tavoin jotain edistystä. Huolimatta valtion poliisin toiminnasta toisinajattelijoiden suhteen Puola oli Itä-Euroopan maista kaikkein itsenäisin. Brown lisäsi, että Itä-Euroopan standardeilla mitattuna Puola oli suoriutunut kohtuullisesti päätösasiakirjan täytäntöönpanosta. Romanian tilanteeseen vaikutti se, että maa halusi säilyä mahdollisimman itsenäisenä Neuvostoliiton suhteen, mikä johti myönnetyksiin joissakin asioissa päätösasiakirjan suhteen, esimerkiksi siirtolaisuuskysymyksissä. Brownin mukaan kaikkein ongelmallisimman tilanne päätösasiakirjan ihmisoikeusnormien suhteen oli Itä-Saksassa ja Tshekkoslovakiassa. Prahan kevään jälkeiset muistot vaikuttivat siihen, miten maan hallinto suhtautui toisinajattelijoiden toimintaan. Brown lisäsi, että jos tarkastellaan päätösasiakirjan täytäntöönpanoa, oli Tshekkoslovakiassa tilanne Varsovan liiton maista ongelmallisimman.¹⁶¹

¹⁵⁸ ”Belgrad and after” report of the Helsinki Review Group, 18.4.1978, ETYK seuranta yleistä 1977, UMA.

¹⁵⁹ Implementation of the Final Act, U.S. Government Printing Office 1977, 4, UMA.

¹⁶⁰ ”Belgrad and after” report of the Helsinki Review Group, 18.4.1978, ETYK seuranta yleistä 1977, UMA.

¹⁶¹ Implementation of the Final Act, U.S. Government Printing Office 1977, 36-37, UMA.

Varsovan liiton maat erosivat toisistaan monella eri tavalla, vaikka jakoivatkin yhteisen sosialistisen ideologian. Yhteistä näille maille oli se, että maiden keskuudessa ihmisten vapaa liikkuvuus on käsitetty perusoikeuden sijaan olevan jotakin, joka on valtion hallinnassa. Tshekkoslovakia erosi muista Varsovan liiton maista siinä suhteessa, että se oli ainoa jonka perustuslaki takasi maan kansalaisille oikeuden lähteä ja palata maasta.¹⁶²

Tyypillistä Varsovan liiton maille oli myös se, että lait ja käytäntö päätösasiakirjan täytäntöönpanon suhteen saattoivat vaihdella suuresti. Se, että oli olemassa laki, ei tarkoittanut että sitä johdonmukaisesti noudatettiin. Esimerkiksi Tshekkosloveniassa, missä maan perustuslaki takasi kansalaisten oikeuden vapaaseen liikkuvuuteen ei tarkoittanut että käytännössä sitä toteutettiin. Tshekkosloveniassa, kuten esimerkiksi Puolassa, oli olemassa paljon yksityiskohtaisia säädöksiä, jotka käytännössä hankaloittivat ihmisten vapaata liikkuvuutta. Maastapoistumisluvan saaminen ei aina ollut niin yksityiskohtaista, kuin perustuslakia antoi ymmärtää. Maastapoistumislupaan tarvittiin yleensä runsas määrä erilaisia selvityksiä hakijasta ja usein maastapoistumislupa evättiin maan turvallisuuteen vedoten.¹⁶³

Joissakin osanottajamaissa päätösasiakirjan kolmannella korilla oli konkreettisia vaikutuksia tavallisten ihmisten elämään. Esimerkiksi Neuvostoliitossa ja Puolassa päätösasiakirja edesauttoi perheenyhdistämistapausten käsittelyssä. Perheiden jälleenyhdistämistapausten suhteen kolmannen korin määräyksillä oli myös joitain positiivisia vaikutuksia Tshekkosloveniassa ja Itä-Saksassa. Ihmisten vapaan liikkuvuuden suhteen päätösasiakirjan vaikutus oli kuitenkin vähäinen Varsovan liiton maissa.¹⁶⁴

Kaiken kaikkiaan Itä-Euroopan kommunistihallinnoille oli yhteistä, että niiltä ei jäänyt huomaamatta Helsingin päätösasiakirjan luoman uuden ilmapiirin vaikutus yhteiskuntaan. Näin ollen kommunistihallinnot yrittivät parhaansa mukaan vahvistaa kansan keskuudessa heidän tulkintaansa Helsingin päätösasiakirjan sisällöstä. Kommunistihallintojen keskuudessa kritisoitiin erityisesti oppositioiden ”mielivaltaisia” tulkintoja päätösasiakirjaan liittyen. Esimerkiksi Brezhnev totesi joulukuussa 1975, että päätösasiakirjaa tulisi tulkita yhtenäisenä kokonaisuutena, eikä korostaa mitään yhtä yksittäistä kohtaa liikaa.¹⁶⁵ Hallinnon lisäksi Varsovan liiton maita yhdisti niiden kansalaisten suhtautuminen päätösasiakirjaan. Helsingin päätösasiakirjan rohkaisi tavallisia ihmisiä toimimaan omien kansalaisoikeuksien puolesta. Esimerkiksi tieto Helsingin

¹⁶² Implementation of the Final Act, U.S. Government Printing Office 1977, 70, UMA

¹⁶³ Implementation of the Final Act, U.S. Government Printing Office 1977, 71, UMA

¹⁶⁴ Implementation of the Final Act, U.S. Government Printing Office 1977, 65, UMA.

¹⁶⁵ Thomas 2001, 103.

päätösasiakirjan maininnoista matkustusvapauden suhteen lisäsi viisumihakemuksien määrää. Muun muassa Itä-Saksassa arvioilta 100 000 ihmistä haki viisumia ensimmäisen vuoden aikana Helsingin konferenssin jälkeen.¹⁶⁶ Itä-Euroopan maiden keskuudessa kuultiin usein valitusta siitä, että viisumien hankkiminen eri maihin vaihteli suuresti maasta riippuen. Esimerkiksi haku-aika viisumeja varten vaihteli seuraavien maiden osalta runsaasti: Italiaan 20 päivää, Iso-Britanniaan 30 päivää, Sveitsiin ja Japaniin vähintään kuukausi, mutta Neuvostoliittoon vain seitsemän tai kahdeksan päivää.¹⁶⁷

¹⁶⁶ Thomas 2001, 109.

¹⁶⁷ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe CSCE I 1976, 32, UMA.

5. Toisinajattelijat Tshekkoslovakiassa

5.1. Vastarinnasta oppositioon

Toisinajattelijoiden historiaa Tshekkoslovakian kommunistihallinnon aikana on vaikea määritellä yhtenä suurena kokonaisuutena, sillä toisinajattelijoiden historia sisälsi monia vaihteita. Karkeasti yleistäen voidaan sanoa, että toisinajattelijoiden ja opposition toiminta oli kaikkein vahvinta ja näkyvintä 1948 vallankumouksen jälkeen. 1970-luvulla ja 1980-luvulla toisinajattelijoiden toiminta oli aluksi näkymättömämpää, voimistuen aikakauden loppua kohden. 1948 jälkeen toisinajatteliijoita olivat enemmänkin vastarintaa. 1970-luvulta lähtien voidaan varsinaisesti puhua toisinajatteliijoista ja aivan 1980-luvun lopulta lähtien oppositiosta.¹⁶⁸

1970-luvun alussa Tshekkoslovakiassa oli muutamia ryhmiä, joiden toiminnan voidaan katsoa toisinajattelijatoiminnaksi. Esimerkiksi Prahassa radikaaleista opiskelijoista muodostunut ryhmä (Hnutí revoluční mládeže) oli yhteydessä ranskalaisten ja länsisaksalaisten radikaalien vasemmistoryhmien kanssa. Brnossa jotkin sosialistisen puolueen jäsenistä muodostivat laittoman ryhmän puolueen ulkopuolella. Monet 1970-luvun aktiiveista toisinajatteliijoista oli myöhemmin mukana merkittävimmän toisinajattelijaryhmän (Charter 77) toiminnassa. 1970-luvun alussa

¹⁶⁸ Tuma 2004, 29-30.

toisinajattelijat olivat eräällä tavalla linkki Prahan kevään ja 1980-luvun lopun toisinajattelijoiden välillä.¹⁶⁹

1970-luvun alussa kommunistinen puolue jatkoi otteen lujittamista yhteiskunnasta parantamalla esimerkiksi yhteiskunnallisia ja sosiaalisia etuuksia. Näin ollen moni Tshekkoslovakialaisista sieti yhä vallitsevaa yhteiskunnallista tilannetta, monista ongelmista huolimatta. Oppositio ja toisinajattelijat onnistuivat kuitenkin tuona aikana pitämään yllä keskustelua poliittisista vangeista ja heidän kohtelusta. 1970-luvun alussa avoimeen yhteiskunnalliseen protestiin osallistuivat lähinnä kirjailijat ja taitelijat. Heidän keskuudessaan oli tyypillistä antaa haastatteluita ulkomaisille toimittajille ja 1970-luvun puolivälistä alkaen tshekkoslovakialaista oppositiotoimintaa luonnehtikin kasvava kansainvälistyminen. Läntistä mediaa käytettiin tuolloin yhä useammin välineenä julkisen keskustelun herättämiseksi. Tämän lisäksi erilaisia avoimia kirjeitä osoitettiin länsimaissa asuneille henkilöille. Yleisesti kyseisen aikakauden toisinajattelijatoiminnalle oli ihmisoikeuskysymyksiin keskittyminen.¹⁷⁰

1970-luvun alussa toisinajattelijaryhmien tuli toimia salassa. Prahaan kevään jälkeen maan hallinto ei juurinkaan sietänyt minkäänlaista toisinajattelijaliikettä. Tuona aikana toisinajattelijatoiminta käsitti lähinnä adressien laatimista, toisinajattelijoiden keskinäisten kontaktien ylläpitämistä, poliittisista ohjelmista keskustelemista ja lentolehtisten jakamista. Kaiken kaikkiaan hallinto pystyi hyvin tehokkaasti tukahduttamaan toisinajattelijoiden toimenpiteet kyseisenä aikakautena. Vuosina 1971-72 suurin osa toisinajattelijaryhmistä oli joutunut oikeudenkäyntiin ja saanut rangaistuksen toiminnastaan. Erona aikaisempaan oli se, että vankeustuomiot olivat aikaisempaa miedompia. Pisin rangaistus, mitä annettiin 1970-luvun alussa, oli suunnilleen viisi vuotta. Vankeustuomiot eivät kuitenkaan olleet ainut rangaistusmuoto kommunistista puoluetta vastaan. Tuhannet ihmiset menettivät työpaikkansa tai heidän lapsensa erotettiin koulusta. Kaikesta tästä huolimatta kansalaisten suhtautuminen tilanteeseen oli hyvin viileä. Suurin osa ihmisistä vain vetäytyi omiin yksityisiin piireihinsä, haluamatta tehdä omaa tilannettaan entistä vaikeammaksi. 1970-luvun alussa tavallisten tshekkoslovakialaisten kannalta tilanne näytti hyvin toivottomalta. Kommunistihallinnosta ja sen yhteiskunnallisesta painostuksesta eroon pääseminen ei näyttänyt olevan mahdollista lähitulevaisuudessa.¹⁷¹

1970-luvun puolessa välissä Tshekkoslovakiassa, erityisesti nuorten keskuudessa, alkoi kehittyä kommunistisesta kulttuurista erottuva maanalainen vastakulttuuri. Vaikutteita uuden kulttuurin

¹⁶⁹ Tuma 2004, 36.

¹⁷⁰ Kusin 1979, 44, 47, 51.

¹⁷¹ Tuma 2004, 36-37.

edustajat saivat erityisesti amerikkalaisesta 1960-luvun vastakulttuurista. Kommunistihallinto reagoi voimakkaasti myös vastakulttuurin toimintaan. Ehkä näkyvin esimerkki tästä uudenlaisesta kulttuurista oli nuorten opiskelijoiden perustama rockbändi, Plastic People of the Universe. Tshekkoslovakian kommunistinen puolue reagoi hyvin voimakkaasti kyseisen bändin perustamiseen. Bändin edustajat pidätettiin kommunistijohtajien toimesta. Nuorten pidätys herätti kuitenkin kansalaisissa reaktion, mitä ei ehkä osattu odottaa. Pidätyksen jälkeen runsas joukko tavallisia ihmisiä kerääntyi kaduille osoittamaan mieltään pidätyksiä vastaan. Mielenosoitukset eivät olleet tuloksettomia: suurin osa pidätetyistä vapautettiin ja loput saivat verrattain lievät rangaistukset.¹⁷² Plastic People of the Universe oli merkittävä tapaus Tshekkoslovakialaisten toisinajattelijoiden kannalta, sillä se yhdisti erilaisista lähtökohdista ja tavoitteista tulevia toisinajattelijoita toisiinsa.¹⁷³

1970-luvun alussa Tshekkoslovakiassa tilanne jatkui edelleen hyvin samanlaisena mitä se oli ollut koko ajan 1968 tapahtumien jälkeen. Kommunistihallinnon tiukka ote tuntui jokaisella yhteiskunnantasolla ja jokainen yksilö oli jatkuvasti tarkkailun kohteena oman luotettavuudestaan kommunistihallintoa kohtaan.¹⁷⁴

5.2. Reaktiot ja toiminta

Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökonferenssi herätti monenlaisia reaktioita Itä-Euroopan kansalaisissa jo ennen Helsingin huippukokousta ja päätösasiakirjan allekirjoittamista, näin myös Tshekkoslovakiassa. Vaikka monet ihmiset suhtautuivat pessimistisesti konferenssin mahdollisuuksiin luoda pysyviä tuloksia, suhtautuivat toiset hyvinkin positiivisesti konferenssin mahdollisuuksiin. Geneven neuvotteluiden aikana eräs prahalainen toisinajattelija kirjoitti ystävälleen, että kaikilla on oma tapansa reagoida konferenssiin. Hän jatkoi sanomalla, että esimerkiksi juutalaiset elättelevät varovaisia toiveita konferenssin suhteen, kun taas salainen poliisi suhtautuu asiaan hermostuneesti.¹⁷⁵

Itä-Euroopan toisinajattelijoiden näkemyksiä Helsingin päätösasiakirjasta ja sen mahdollisuuksista kuvaa hyvin erään puolalaisen toisinajattelijan näkemys. Hänen mukaansa toisinajattelijoilla ei ollut ennen Helsingin päätösasiakirjaa mitään laillista asiakirjaa, mihin pohjata toimintaansa. Helsingin

¹⁷² Tuma 2004, 37.

¹⁷³ Agnew 2004, 279.

¹⁷⁴ Thomas 2004, 206.

¹⁷⁵ Thomas 2001, 97-98.

asiakirjan myötä heillä oli jotakin konkreettista, millä painostaa hallintoa. Puolalainen toisinajattelija sanoi, että päätösasiakirjan allekirjoittamisen myötä kyseisten maiden hallitukset olivat sitoutuneet kaikkien asiakirjan kohtien noudattamiseen. Näin ollen toisinajattelijat voisivat painostaa maidensa hallituksia sillä, että koska he olivat asiakirjan allekirjoittaneet, niiden tulisi myös toteuttaa sen luomat vaatimukset, kuten esimerkiksi informaation, mielipiteen ja matkustuksen vapaudet.¹⁷⁶

Tshekkoslovakiassa maan poliittinen tilanne vaikutti suuresti siihen, miten Helsingin päätösasiakirjaan reagoitiin. Tshekkoslovakiassa poliittinen ja yhteiskunnallinen sorto olivat voimakasta, eivätkä maan lait turvanneet mahdollisuutta protestointiin. Näin ollen toisinajattelijat ja oppositio korostivat Helsingin päätösasiakirjan yhteyttä muihin kansainvälisiin sopimuksiin. Tällaisia sopimuksia, joihin toisinajattelijat viittasivat, olivat muun muassa kansalais- ja poliittisia oikeuksia koskeva yleissopimus ja taloudellisia, sosiaalisia ja kulttuurisia oikeuksia koskeva yleissopimus.¹⁷⁷

Tshekkoslovakiassa Helsingin konferenssin jälkeen osa väestössä alkoi nähdä Etyk-prosessin mahdollisuutena valtiosta riippumattomalle toiminnalle sekä myös mahdollisuutena käydä vuoropuhelua hallinnon kanssa. Tämänkaltainen toiminta ei Tshekkoslovakiassa ollut mahdollista vuoden 1968 jälkeen.¹⁷⁸

Syyskuussa 1975 Ruotsin televisio julkaisi lähetyksen, missä kahta tshekkoslovakialaista toisinajattelijaa ja Dubčekin hallituksen aikaista poliitikkoa kertoivat Tshekkoslovakian tilanteesta ja heidän tulkinnoistaan Helsingin päätösasiakirjasta. Nämä kaksi haastateltavaa olivat Zdenek Mlynar ja Jiri Hajek. Mlynar oli Prahan kevään aikaisen kommunistisen puolueen keskuskomitean jäsen ja Hajek taas entinen ulkoministeri.¹⁷⁹ Tässä Ruotsin televisiolle antamassaan haastattelussa Mlynar ja Hajek vertasivat Helsingin päätösasiakirjan seitsemättä periaatetta ja asiakirjan inhimillistä ulottuvuutta kokonaisuudessaan lähtölaukaukseksi sorron vähentämiselle. Hajek korosti, että Tshekkoslovakian presidentin allekirjoitus Helsingin päätösasiakirjassa merkitsi sitä, että Tshekkoslovakian tulisi kunnioittaa johdonmukaisesti kaikkia päätösasiakirjan kohtia. Tällä hän viittasi siihen, että kukaan kuka viittasi päätösasiakirjaan tai toimi sen periaatteiden mukaisesti, ei saisi kohdata minkäänlaisia vaikeuksia, etenkin joutua vangituksi tästä toiminnasta.¹⁸⁰

¹⁷⁶ Vaughan 2009, 13-14.

¹⁷⁷ Thomas 2001, 105.

¹⁷⁸ Thomas 2001, 100.

¹⁷⁹ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe CSCE I 1976, 35-36, UMA.

¹⁸⁰ Thomas 2001, 101.

Samassa haastattelussa Mlynar viittasi Helsingin päätösasiakirjan yhteydestä Tshekkoslovakian historiaan. Hän huomautti, että Helsingin päätösasiakirjan allekirjoittajien joukossa oli Tshekkoslovakian lisäksi ne maat, jotka olivat toteuttaneet sotilaallisen operaation maahan 1968. Mlynarin mukaan allekirjoittajamaiden ei tulisi näin ollen keskittyä ainoastaan nykyisyyden ja tulevaisuuden tarkasteluun, vaan päätösasiakirjan tulisi ainakin moraalisesti kumota sellaiset historialliset tapahtumat, mitkä olivat ristiriidassa päätösasiakirjan päätösten kanssa. Tällä Mlynar mitä todennäköisimmin viittasi vuoden 1968 tapahtumiin Tshekkoslovakiassa. Mlynar jatkoi tulkintojaan Helsingin päätösasiakirjasta toteamalla haastattelussa, että Helsinki eräällä tapaa edusti yhteisten eurooppalaisten arvojen tunnustamista. Hänen mukaansa tällä tarkoitettiin eurooppalaisen sivilisaation ja kulttuuristen arvojen tunnustamista sekä myös eräällä tapaa eurooppalaisen laillisen omantunnon tunnustamista. Mlynar totesi tämän jälkeen, että yhteistyö erilaisten sosiaalisten ja poliittisten tapojen välillä on mahdollista vain tämän periaatteen pohjalta.¹⁸¹

Hajek myös ehdotti Tshekkoslovakian tiedeakatemialle keskustelun herättämisestä koskien Helsingin päätösasiakirjan vaikutuksesta tulkintoihin Prahan kevään tapahtumista. Tämän seurauksena Hajek erotettiin tiedeakatemialta. Hajekin lisäksi historioitsija Karel Kaplan testasi maan hallinnon sietokykyä päätösasiakirjan normiin liittyen. Kaplan osoitti kirjeen maan hallinnolle, missä hän luetteli toimenpiteitä joihin Tshekkoslovakian hallitus tulisi ryhtyä päätösasiakirjaan liittyen. Tällaisia toimenpiteitä Kaplan katsoi olevan muun muassa taloudellisten yhteyksien laajentuminen läntisen maailman kanssa, poliittisten vankien vapauttaminen, valtoin sensuurin ja valtioin monopolin tiedonvälityksessä lopettaminen.¹⁸²

Tämän kaltaiset kommentit joita Tshekkoslovakialaiset toisinajattelijat antoivat syksyllä 1975, eivät olleet yllättäviä vallitsevan tilanteen huomioon ottaen. Tshekkoslovakiassa oli runsaasti ongelmia päätösasiakirjan täytäntöönpanossa, erityisesti sananvapauteen ja ihmisten vapaaseen liikkuvuuteen liittyen. Esimerkiksi elokuussa 1975 Tshekkoslovakiassa tapahtui helikopterivälikohtaus. Operaation tarkoituksena oli kuljettaa muutamia Tshekkoslovakialaisia ihmisiä, jotka halusivat paeta maasta. Tshekkoslovakian virallisten radio-asemien ja sanomalehtien keskuudessa tapaus herätti runsaasti huomiota. Tapauksen jälkeen Tshekkoslovakian hallitus vaati tapaamista Tshekkoslovakian ja Itävallan rajaviranomaisten kesken.¹⁸³

Tshekkoslovakialainen Ranskan kirjeenvaihtaja raportoi Pariisista, että vuoden 1975 aikana ranskalaisessa lehdistössä on julkaistu runsas määrä erilaisia artikkeleita, jotka on suunnattu lähinnä

¹⁸¹ Kusin 1979, 48-49.

¹⁸² Thomas 2001, 101.

¹⁸³ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe CSCE I 1976, 31, UMA.

Neuvostoliittoa ja Tshekkoslovakiaa vastaan. Kirjeenvaihtajan mukaan myös Belgiassa oli julkaistu ”antitshekkoslovakialaisia” televisiolähetyksiä. Näitä televisio lähetyksiä varten oli haastateltu tshekkoslovakialaisia maahanmuuttajia.¹⁸⁴ Keväällä 1976 joukko Prahan kevään aikaisia aktivisteja osoitti Tshekkoslovakian parlamentille kirjeen, missä vaadittiin Dubčekin aikaisten reformien tukijoiden vapauttamista, koska heidän vangitseminen oli vastoin Helsingin päätösasiakirjan periaatteita.¹⁸⁵

Syyskuussa 1976 joukko tshekkoslovakialaisia toisinajattelijoita osoitti avoimen kirjeen kommunistiselle puolueelle. Kyseisen kirjeen allekirjoitti 36 henkilöä, jotka olivat tiedemiehiä, opiskelijoita ja poliitikkoja. Kirjeen allekirjoittajat vaativat huomiota ihmisoikeusrikkomuksille. Kirjeen laatijoiden mukaan ihmisoikeusrikkomukset olivat ristiriidassa sekä Tshekkoslovakian perustuslain että ihmisoikeuksien yleismaailmallisen julistuksen kanssa. Kyseisessä kirjeessä osoitettiin myös solidaarisuutta erällä toisinajattelijalla, joka oli vangittu vuonna 1972 kuuden ja puolen vuoden ajaksi.¹⁸⁶

Lokakuussa 1976 tshekkoslovakialainen toisinajattelija ja näytelmäkirjailija, Pavel Kohout, julkaisi avoimen kirjeen. Tässä kirjeessä Kohout vaati huomiota maan elokuvatuottajien vaikealle tilanteelle. Hänen mukaansa useita tshekkoslovakialaisia elokuvatuottajia rankaistiin yhä siitä kritiikistä, mitä he olivat osoittaneet vuonna 1968 Neuvostoliiton toteuttamaan miehitystä vastaan. Avoin kirje oli osoitettu ranskalaiselle näyttelijälle, mutta kirje oli yleisesti myös ulkomaisten kirjeenvaihtajien saatavilla.¹⁸⁷

Kohout oli yhteydessä ulkomaisiin tiedotusvälineisiin myös muissa yhteyksissä. Loppuvuodesta 1976 hän oli yhteydessä uutistoimisto Reutersiin. Hän kertoi tässä yhteydessä, että Tshekkoslovakian viranomaiset olivat kieltäneet häntä matkustamasta New Yorkiin. Tästä johtuen Kohout myös kirjoitti kirjeen, mikä julkaistiin New York Postissa. Kyseisessä kirjeessä Kohout epäsuorasti syytti Tshekkoslovakian hallintoa siitä, että hänen matkustusosoikeutensa epääminen rikkoi Helsingin päätösasiakirjaa.¹⁸⁸

Vuodesta 1977 alkaen toisinajattelijoiden toiminta Tshekkoslovakiassa kulminoitui Charta 77 ympärille. Tammikuussa 1977 joukko tshekkoslovakialaisia poliitikkoja ja älymystöön kuuluvia allekirjoittivat julistuksen, Charta 77, missä allekirjoittavat ihmisoikeuksien kunnioitusta.

¹⁸⁴ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe CSCE I 1976, 35-36, UMA.

¹⁸⁵ Thomas 2001, 106.

¹⁸⁶ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe CSCE II 1977, 36, UMA.

¹⁸⁷ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe CSCE II 1977, 36, UMA.

¹⁸⁸ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe CSCE II 1977, 65, UMA.

Allekirjoittajat huomauttivat julistuksessa, että perusoikeudet, jotka Helsingin päätösasiakirjan pitäisi taata kaikille, eivät toteudu Tshekkoslovakiassa. Tämän lisäksi julistuksessa mainittiin, että yksilöt joiden mielipiteet eivät olleet yhteneväisiä vallitsevan poliittisen linjan kanssa, joutuivat syrjinnän kohteeksi. Julistuksen allekirjoittajat eivät halunneet muodostaa poliittista oppositiota. Charta 77 ilmoitti, että heidän toimintansa perustui Tshekkoslovakian lakiin nro 120 vuodelta 1976. Kyseinen laki pani täytäntöön kansainväliset sopimukset taloudellisista, sosiaalisista ja kulttuurisista oikeuksista sekä kansalais- ja poliittisista oikeuksista, jotka Tshekkoslovakia oli allekirjoittanut 1968 ja vahvistanut nämä sopimukset 1975 Helsingin päätösasiakirjalla. Chartan jäsenet toivat julistuksessaan ilmi, että Tshekkoslovakiassa sorrettiin jatkuvasti oikeutta uskonnonvapauteen, koska hallitus esti papistoa hoitamasta tehtäviään. Tämän lisäksi maassa rikottiin kieltoa yksityiselämän häiritsemisestä, koska maassa harjoitettiin yksityiskotien valvontaa, yksityishenkilöiden varjostamista ja kotietsintöjä.¹⁸⁹

Chartan jäsenet vaativat julkaisussaan huomiota uskonnonvapauden tilanteesta Tshekkoslovakiassa. Tshekkoslovakia ei tässä suhteessa eronnut juurikaan muista Varsovan liiton maista. Lähes kaikissa Varsovan liiton maissa oli ongelmia uskonnonvapauskysymyksiin liittyen. Näin ollen ei ollut yllättävää, että kirkot ympäri Euroopan reagoivat Helsingin päätösasiakirjan allekirjoittamiseen. Lokakuussa 1975 Itä-Berliinissä järjestetty Euroopan kirkkojen yhteinen konferenssi (The Conference of European Churches) pohti päätösasiakirjan merkitystä Euroopan kirkkojen toiminnalle. Tämän tapaamisen jälkeen Itä-Saksan protestanttiset ministerit alkoivat keskustella Helsingin päätösasiakirja merkityksestä heidän seurakunnissaan. Seuraavan vuoden elokuussa eräs luterilainen pappi poltti itsensä elävältä protestina Honeckerin hallituksen suhtautumiselle uskonnollisiin oikeuksiin. Kyseinen tapahtuma herätti runsaasti huomiota ja vuoden 1976 kesään mennessä monissa Itä-Euroopan kirkoissa ja seurakunnissa oli keskusteltu Helsingin päätösasiakirjan merkityksestä.¹⁹⁰

Tammikuun loppuun mennessä 282 ihmistä oli allekirjoittanut Chartan julistuksen. Allekirjoittajat muistuttivat, että toiminta ei ollut suunnattu valtiota vastaan. Toiminnan oli tarkoitus puhua Tshekkoslovakian kansalaisten puolesta. Näistä lausunnoista huolimatta tammikuun aikana ainakin viisi Chartan allekirjoittajaa oli joutunut poliisikuulusteluihin.¹⁹¹

Vaikka vuonna 1977 toisinajattelijoiden toiminta alkoi keskittyä Chartan ympärille, silti osa maan toisinajatteliijoista jatkoi toimintaansa myös itsenäisinä yksilöinä. Tammikuussa 1977 eräs

¹⁸⁹ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe CSCE III 1977, 13, UMA.

¹⁹⁰ Thomas 2001, 102.

¹⁹¹ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe CSCE III 1977, 13-14, UMA.

toisinajattelija, Jan Patocka, välitti tietoa Reutersille, että Tshekkoslovakiassa oli erotettu useita ihmisiä viroistaan, esimerkiksi eräs museotyöntekijä ja eräs musiikkikriitikko. Kyseiset henkilöt edustivat eräällä tapaa taiteilijoita, mutta myöskään tavalliset työntekijät eivät olleet turvassa kommunistisen puolueen suunnalta tapahtuvalta sorrolta. Esimerkiksi eräs Tshekkoslovakialainen tehdastyöntekijä oli erotettu työpaikastaan. Kyseinen työntekijä oli entinen kommunistisen puolueen virkamies ja luultavasti normalisaation aikana hän herätti epäluottamusta uuden kommunistihallinnon puolella.¹⁹²

Tämän lisäksi kaksi toisinajattelijaa osoittivat hallitukselle avoimen kirjeen tammikuussa. Kirjeen kirjoittajat vaativat vastauksia hallinnolta koskien ihmisoikeussopimuksia. Kirjeessä kysyttiin, koskiko ihmisoikeuksien yleismaailmallinen julistus kaikkia Tshekkoslovakian kansalaisia ja sitoiko kyseinen julistus maan hallitusta. Tällä kirjeellä todennäköisesti haluttiin muistuttaa maan hallintoa niistä sopimuksista, joihin se oli allekirjoituksella sitoutunut. Helsingin päätösasiakirja oli sitonut allekirjoittajat myös muihin ihmisoikeussopimuksiin. Tammikuun lopulla ryhmä tshekkoslovakialaisia toisinajattelijoita kieltäytyi poistumasta maasta vapaaehtoisesti ja haastoi viranomaiset poistamaan heidät pakolla.¹⁹³ Tämän toiminnan taustalla vaikutti luultavasti toisinajattelijoiden tieto erilaisista sopimuksista, kuten Helsingin päätösasiakirjasta. Näiden avulla heidän oli helpompi painostaa hallitusta toimimaan näiden vaatimusten mukaisesti.

Helmikuun 1977 tapahtumat kertovat myös hyvin Helsingin päätösasiakirjan luomasta uudesta mahdollisuudesta painostaa hallitusta. Helmikuun alussa kaksi toisinajattelijaa, Jiri Hajek ja Jan Patocka lähettivät parlamentille kirjeen koskien Tshekkoslovakian tilannetta, mistä seurasi varoitus valtakunnansyyttäjältä. Helmikuussa myös Charta 77 kohdisti vaatimuksia hallinnolle. Charta vaati vangittujen toisinajattelijoiden vapauttamista. Viranomaiset vastasivat Chartan jäsenille vapauttamisen olevan mahdotonta. Tämän seurauksena Chartan jäsenet vaativat, että viranomaisten tulisi julkisesti kertoa syy pidätyksille ja syytteille, joita oli asetettu toisinajattelijoille. Hallinnon painostuksen lisäksi toisinajattelijat jatkoivat yhteydenpitoa ulkomaisiin tiedotusvälineisiin. Esimerkiksi helmikuussa 1977 uutistoimisto AFP uutisoi Tshekkoslovakian tilanteesta lainaten Jiri Hajekia. AFP raportoi, että kaksi toisinajattelijaa oli pidätetty Pohjois-Bohemiassa syytettynä mellakkaan yllyttämisestä. Heitä syytettiin myös kiellettyjen lehtien hallussapidosta. Tässä tapauksessa kyse oli lehdistä, mitkä oli julkaistu maanpaossa elävien tshekkoslovakialaisten toimesta. Helmikuussa Jiri Hajek antoi yhdessä Pavel Kohoutin kanssa haastattelun sekä Länsisaksalaiselle että Itävaltalaiselle televisiokanavalle. Maaliskuussa Jiri Hajek antoi haastattelun

¹⁹² Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe CSCE III 1977, 15, UMA.

¹⁹³ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe CSCE III 1977, 16, UMA.

alankomaalaiselle sanomalehdelle. Kyseisessä haastattelussa Hajek kertoi Tshekkoslovakian tilanteesta toisinajattelijoiden näkökulmasta. Hän muun muassa kertoi, että hänen puhelinyhteytensä on ollut katkaistuna tammikuusta alkaen.¹⁹⁴

Puhuttaessa ulkomaisista kontakteista tshekkoslovakialaiset toisinajattelijat eivät tyytyneet ainoastaan uutistoimistoihin ja kirjeenvaihtajiin. Tilaisuuden tullen he yrittivät myös tavata ulkomaisia poliitikkoja. Esimerkiksi maaliskuussa 1977 Alankomaiden ulkoministeri tapasi hotellihuoneessaan Jan Patockan. Ulkoministeri sanoi Patockalle, että Alankomaat vaati kaikkien Helsingin päätösasiakirjan kohtien täytäntöönpanoa kaikissa osallistujamaissa. Patocka korosti ulkoministerin kanssa käydyssä keskustelussa, etteivät Chartan allekirjoittajat halua tulla miellettyksi toisinajattelijoiksi. Alankomaiden ulkoministerin lisäksi Patocka tapasi maaliskuussa ryhmän alankomaalaisia toimittajia. Tämän kyseisen haastattelun aikana Patocka kertoi, että useita Chartan allekirjoittajia oli erotettu töistä. Samassa yhteydessä Patocka viittasi erään kaivosmiehen tapaukseen, joka ei saanut lupaa muuttaa veljensä luokse Australiaan. Maaliskuussa myös eräs näyttelijä ja laulaja pyysivät Tshekkoslovakialaista teatterijärjestöä aloittamaan kampanjan pidätettyjen Chartan jäsenten puolesta.¹⁹⁵

Chartan perustamisen jälkeen ryhmän toiminta pysyi lähes koko ajan aktiivisena. Maaliskuussa Charta julkaisi kaksi uutta dokumenttia. Toinen näistä oli päivitetty lista Chartan allekirjoittajista. Toinen dokumentti oli asiakirja, mikä sisälsi yksityiskohtaista kritiikkiä Tshekkoslovakian taloudellisesta ja sosiaalisesta tilanteesta. Chartan toiminta herätti huomiota monissa eri osapuolissa. Maaliskuussa yksitoista entistä kommunistisen puolueen jäsentä teki valituksen muille Euroopan kommunistipuolueille. Valituksessa huomautettiin, että muiden kommunistipuolueiden tulisi protestoida Chartan jäsenten sortamista vastaan. Kirjeessä sanottiin, että Chartan jäsenten sortamisen häpäisee sosialismin, ei vain Tshekkoslovakiassa, vaan koko Euroopassa. Chartan toiminta sai myös yksittäisiä henkilöitä tukijoikseen. Keväällä 1977 entinen toisen maailmansodan kenraaliluutnantti allekirjoitti Chartan julistuksen. Samainen kenraaliluutnantti lähetti myös kirjeitä Husakille. Näissä kirjeissä hän kritisoi Tshekkoslovakian hallinnon käymää kampanjaa Chartan allekirjoittajia vastaan.¹⁹⁶

¹⁹⁴ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe CSCE III 1977, 17-19 & 67-68, UMA.

¹⁹⁵ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe CSCE III 1977, 19- 20, UMA.

¹⁹⁶ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe CSCE III 1977, 20-22, UMA.

5.3. Charta 77

Puhuttaessa toisinajattelijoista 1970-luvun Tshekkoslovakiassa, yksi tärkeimmistä toimijoista voidaan katsoa olleen 1977 perustettu Charta 77. Charta 77 taustalla vaikutti merkittävästi Helsingin päätösasiakirjan allekirjoittaminen 1975. Päätösasiakirjan merkityksestä kertoo se, että ensimmäinen julkilausuma mitä Charta 77 julkaisi, perustui suoraan Helsingin päätösasiakirjaan. Kyseinen julkilausuma keräsi hyvin nopeasti suuren joukon allekirjoittajia, vaikka Charta 77 ydinjoukko koostui suhteellisen suppeasta ryhmästä aktiiveja toisinajattelijoita.¹⁹⁷

Charta 77 ei katsonut olevansa organisaatio. Sillä ei ollut sääntöjä eikä pysyvää rakennetta. Ryhmä rohkaisi toiminaan kaikkia, jotka jakoivat sen ideologian ja ajatukset.¹⁹⁸ Charta 77 ei myöskään nähnyt itseään poliittisena oppositiona, vaan ryhmänä joka halusi toimia ihmisoikeuksien puolesta seuraamalla ihmisoikeusnormien toteutumista. Ryhmän toiminta perustui vallitseviin lakeihin ja ryhmän jäsenet toimivat sekä julkisesti että maanalaisesti. Charta 77 saavutti nopeasti myös kansainvälistä julkisuutta ja monet valtionmiehet tapasivatkin ryhmän johtajia.¹⁹⁹ Charta 77 halusi toiminnallaan kannustaa kaikkia kansalaisia toimimaan omien kansalaisoikeuksiensa puolesta ja käydä hallinnon kanssa keskustelua vallitsevasta tilanteesta. Koska Charta 77 toiminta muodosti todellisen uhan Tshekkoslovakian kommunistihallinnolle, yritti hallinto mahdollisuuksien mukaan estää ryhmän jäsenten toiminta. Tämä takia monet ryhmän jäsenistä joutivat karkotetuiksi tai vangituiksi.²⁰⁰ Charta 77 perustaminen on yksi esimerkki siitä, että Husákin aikainen politiikka ei kyennyt täysin kitkemään oppositio- ja toisinajattelijatoimintaa maasta. Huolimatta jatkuvasta ahdistelusta Chartan allekirjoittajia kohtaan, ryhmä jatkoi toimintaansa.²⁰¹

Länsimaiden silmissä Charta 77 julkaisema manifesti oli yksi dramaattisimmista Helsingin konferenssin luomasta toivosta ihmisoikeustilanteen paranemisen suhteen. Kyseinen dokumentti oli julkaisuhetkellään noin 1800 sanaa pitkä julkaisu, missä vaadittiin Tshekkoslovakian hallinnon kunnioitusta kansainvälisiä ihmisoikeussopimuksia kohtaan. Maan hallinto oli sitoutunut noudattamaan kyseisiä sopimuksia allekirjoittamalla Helsingin päätösasiakirjan. Manifestissa tuotiin ilmi ihmisoikeusrikkomuksia, joihin Tshekkoslovakian hallinto oli syyllistynyt. Manifestin mukaan kymmenet tuhannet ihmiset olivat joutuneet erotetuiksi työstään johtuen eriävistä mielipiteistä maan hallinnon virallisen linjan suhteen. Useat nuoret olivat joutuneet keskeyttämään opintonsa heidän omien tai vanhempien mielipiteiden takia. Manifestissa mainittiin myös että

¹⁹⁷ Tuma 2004, 37-38.

¹⁹⁸ Agnew 2004, 280.

¹⁹⁹ Tuma 2004, 38.

²⁰⁰ Järvinen 2009, 13.

²⁰¹ Wolchik 1991, 38.

Tshekkoslovakiassa oli toistuvasti loukattu jokaisen yksilön oikeutta osallistua julkisiin kokoontumisiin ja tasa-arvoisuutta lain edessä. Maassa oli myös loukattu kansalaisten oikeutta yksityiselämän loukkaamattomuuteen, sillä useat yksilöt olivat joutuneet kotietsintöjen ja puhelinliikenteen seurannan kohteeksi. Manifestin mukaan Tshekkoslovakiassa loukattiin myös yksilön oikeutta poistua maasta.²⁰² Charta peräänkuulutti toiminnassaan sananvapautta, uskonnonvapautta, yksilönvapautta ja matkustusvapautta (erityisesti vapautta matkustaa ulkomaille).²⁰³

Charta 77 allekirjoittajat vaativat Tshekkoslovakian hallinnolta dialogia ihmisoikeusnormien täytäntöönpanon osalta. Tshekkoslovakian hallinto reagoi hyvin voimakkaasti Chartan allekirjoittajien toimintaan. Monet allekirjoittajista muun muassa menettivät ajokorttinsa, heidän puhelinyhteytensä katkaistiin ja heidän kirjoituskoneita takavarikoitiin. Näiden rinnalla kaikista vakavin seuraamus oli se, että monet allekirjoittajista menettivät täysin mahdollisuuden toimeentuloon.²⁰⁴ Kommunistinen puolue myös aloitti eräänlaisen ”anti-Charta”-kampanjan. Kampanja tuotti jonkin verran tulosta, sillä Chartan allekirjoittajien joukko pysyi suhteellisen pienenä. Vuoteen 1985 mennessä Charta oli kerännyt noin 1200 allekirjoittajaa. Allekirjoittajat koostuivat hyvin heterogeenisestä ihmisjoukosta. Tämä joukko kattoi kaikki yhteiskuntaluokat ja monia eri poliittisia näkökantoja ja uskonnollisia ryhmittymiä sekä nuoria ihmisiä.²⁰⁵

Charta 77 pyrki toiminnallaan avoimeen ja entistä kriittisempään ihmisoikeustilanteen tarkasteluun. Myöhempien tapahtumien osalta voidaan sanoa, että Chartan toiminta oli hyvä esimerkki siitä, kuinka tehokasta kansalaisten osoitettu kritiikkiä hallintoa kohtaan oli Varsovan liiton maissa. Chartan toiminnan tähden Tshekkoslovakia ajautui Varsovan liiton maiden keskuudessa vanhakantaiseen leiriin Saksan Demokraattisen tasavallan ja Bulgarian kanssa. Näiden maiden rinnalla Puola ja Unkari näyttäytyivät enemmän maltillisina.²⁰⁶

5.4. Hallinnon reaktiot toisinajattelijoihin

Tshekkoslovakian hallinnon reaktiot toisinajattelijoihin kohtaan vaihtelivat tilanteesta riippuen, mutta yleisesti reagointi oli voimakasta. Tshekkoslovakian kommunistihallitus halusi kokonaisuudessaan

²⁰² Implementation of the Final Act, U.S. Government Printing Office 1977, s. 37-38, UMA.

²⁰³ Paul 1981, 86.

²⁰⁴ Implementation of the Final Act, U.S. Government Printing Office 1977, s. 38, UMA.

²⁰⁵ Agnew 2004, 280.

²⁰⁶ Reimaa 2005, s. 37.

tehdä toisinajattelijoiden toiminnan mahdollisimman tehottomaksi, sekä muokata julkinen mielipide Helsingin päätösasiakirjasta heidän intressiensä mukaiseksi.

Heti elokuussa 1975 Helsingin huippukokouksen jälkeen Tshekkoslovakian lehdistössä aloitettiin kampanja ”läntisiä voimia” vastaan, joiden katsottiin manipuloivan Helsingin päätösasiakirjaa ja sen sisältöä. Näiden läntisten ryhmien ja toimijoiden vastustus oli hyvin yleistä kaikissa Varsovan liiton maissa. Esimerkiksi maaliskuussa 1976 Neuvostoliitossa, Itä-Saksassa ja Tshekkoslovakiassa aloitettiin kampanja Radio Free Libertyn, Radio Free European, BBC:n ja Deutsche Wellen lähetyksiä vastaan. Näiden radioasemien ja uutistoimistojen katsottiin toimivan Neuvostoliiton ja sen liittolaisten periaatteita vastaan. Tästä hyvänä esimerkkinä on Pravdassa joulukuussa 1975 julkaistu artikkeli. Siinä kuvattiin, että BBC ja Ranskan televisio olivat julkaisseet ohjelman Neuvostoliiton työleireistä ja että kyseinen lähetys oli täysin Neuvostoliittoa vastaan suunnattua propagandaa. Myös Tshekkoslovakiassa reagoitiin ulkomaisten uutisasemien antamaan kuvaan sosialistisista maista. Joulukuussa 1975 Vasil-Bejda, Tshekkoslovakian kommunistisen puolueen keskuskomitean jäsen totesi, että 200 Voice of American lähetyksistä yksi kolmasosa oli omistettu toisinajattelijaille Tshekkoslovakiassa ja Neuvostoliitossa.²⁰⁷

Tshekkoslovakian kommunistipuolue reagoi myös uskonnollisten ryhmien toimintaan, rikkoen näin ollen Helsingin päätösasiakirjan normeja uskonnonvapaudesta. Tammikuussa 1976 Slovakian papisto sai varoituksen toiminnastaan. Heitä varoitettiin siitä, etteivät he saisi käyttää hyväkseen Helsingin päätösasiakirjaa uskonnollisen toimintaan lisäämisessä. Osa papistosta ei kuitenkaan totellut käskyä. He yrittivät vedota Helsingin päätösasiakirjaan ja erityisesti siihen kohtaan, missä käsiteltiin uskonnonvapautta. Tämän toiminnan seurauksensa kyseiset papit haastettiin oikeuteen valtion salaisen poliisin toimesta. Papistolle huomautettiin, että valtion suhtautuminen uskontoon ei ole muuttunut Helsingin konferenssin jälkeen. Papiston tilanne Tshekkoslovakiassa oli ongelmallinen, joten heidän reaktio Helsingin päätösasiakirjaan oli ymmärrettävä. Tshekkoslovakian noin 3500 papista yli 500 oli pakotettu lopettamaan ammatinsa harjoittaminen. Sen lisäksi monet papeista oli pakotettu siirtymään eläkkeelle ennen aikaisesti. Uusien pappien koulutusta oli hankaloitettu sillä, että pääsyvaatimukset teologiseen seminaariin oli tehty hyvin tiukoiksi. Tilanne uskonnollisten ryhmien ja kirkkojen suhteen ei heti helpottanut Helsingin päätösasiakirjasta huolimatta. Joulukuussa valtion puuttuminen kirkon sisäiseen toimintaan oli yhä ankaraa. Maan johtavia piispoja oli estetty työskentelemästä heidän normaaleissa tehtävissään tai heidät oli lähetetty syrjäisiin seurakuntiin toimimaan seurakuntapappeina. Tämän lisäksi piispoja oli

²⁰⁷ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe I 1976, 36, UMA.

kielletty ottamasta ulkomaisia vieraita vastaan ilman valtionhallinnon lupaa. Joitakin pappeja oli kaikenlisäksi vangittu.²⁰⁸

Vuoden 1977 tammikuussa perustettiin Charta 77 ja hyvin nopeasti perustamisen jälkeen Tshekkoslovakian hallinto yritti mahdollisimman tehokkaasti puuttua ryhmän toimintaan. Tammikuun 8. päivään mennessä noin 250 tshekkoslovakialaista oli allekirjoittanut Chartan julistuksen. Näistä ainakin viisi oli joutunut poliisikuulusteluihin. Kommunistihallinto reagoi Chartan toimintaan muun muassa julkaisemalla ryhmän toimintaa vastaan suunnattuja artikkeleita. Rupe Pravossa julkaistiin esimerkiksi artikkeli, missä väitettiin Chartan toiminnan olevan osoitettu kommunistihallintoa vastaan. Tämän lisäksi artikkelin mukaan Chartan julistuksen taustalla toimivat anti-kommunistit ja julistuksen levittämisessä ovat avustaneet taantumukselliset mediat. Rude Pravossa tuomittiin Chartan toiminta kokonaisuudessaan ja väitettiin Chartan allekirjoittajien haluavan muuttaa Belgradin kokous eräänlaiseksi propaganda aseeksi sosialistisia maita vastaan. Useita Chartan allekirjoittajia kuulusteltiin kommunistisen puoleen toimesta epäiltynä kumouksellisesta toiminnasta ja kunnianloukkauksesta valtiota kohtaan. Osa allekirjoittajista joutui enemmän tai vähemmän säännöllisesti poliisin ahdistelun kohteeksi. Usein näiden henkilöiden kohdalla ei löytynyt varsinaisia todisteita rikollisesta toiminnasta, mutta silti useat heistä joutuivat kotietsintöjen uhriksi. Kotietsinnöissä usein takavarikoitiin kirjoja ja muita vaarallisiksi katsottuja dokumentteja. Tammikuussa 1977 pidätettiin kuusi Chartan johtavaa henkilöä, joiden koteihin suoritettiin myös kotietsinnät. Tammikuussa pidätettiin myös Chartan toiminnasta riippumattomia toisinajattelijoita toiminnasta valtiota vastaan.²⁰⁹

Vuoden 1977 alku oli toisinajattelijoiden toiminnan kannalta aktiivista aikaa. Näin ollen tammikuussa 1977 Tshekkoslovakian kommunistihallinto suunnitteli joidenkin toisinajattelijoiden karkotusta maasta. Itävallan liittokansleri huomautti Tshekkoslovakian hallintoa, että karkotus saattaisi vaarantaa valmisteilla olevan Belgradin kokouksen. Itävallasta oli aiemmin tarjottu turvapaikkaa mahdollisesti karkotettaville toisinajattelijoille. Myöhemmin Tshekkoslovakian hallitus ilmoitti julkisesti, ettei ollut koskaan suunnitellut toisinajattelijoiden karkotusta. Hallitus yritti kuitenkin muitakin vastatoimia toisinajattelijoita vastaan. Tammikuun lopulla Tshekkoslovakian valtakunnansyyttäjä sanoi, että Charta 77 ja sen toimintatavat ovat vastoin lakia. Tämän jälkeen kaksi Chartan johtavaa jäsentä saivat virallisen varoituksen toiminnastaan.²¹⁰

²⁰⁸ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe III 1977, 12, UMA.

²⁰⁹ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe III 1977, 13-14, UMA.

²¹⁰ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe III 1977, 16, UMA.

Helmikuun alussa Tshekkoslovakian viranomaiset kuitenkin ilmoittivat lopettavansa hyökkäykset Chartan jäseniä vastaan. Tämä oli kuitenkin vain julkinen propagandalausunto, sillä hallinto ei kuitenkaan ollut vapauttanut neljää toisinajattelijaa, jotka olivat pidätetty aiemmin. Samoihin aikoihin Tshekkoslovakian hallituksen puhemies vakuutti Chartan olevan seurausta länsimaiden lietsonnasta ja syytti samalla Yhdysvaltojen ja muiden länsimaisten medioiden sekaantuneen Tshekkoslovakian sisäisiin asioihin. Samalla maan viranomaiset totesivat, että kyseisen toiminnan oli tarkoitus saattaa Tshekkoslovakia ja ehkä myös muut sosialistimaat huonoon valoon Belgradin kokouksen lähestyessä. Hallituksen puhemies sanoi, että länsimaat eivät ole panneet täytäntöön Helsingin päätösasiakirjan kaikkia kohtia.²¹¹

Tshekkoslovakian hallitus yritti toiminnassaan tukeutua myös kansainvälisiin verkostoihin. Helmikuussa Tshekkoslovakian varaulkoministeri sanoi Ruotsin ulkoministeriölle, että Charta 77 oli seurausta lännestä tulevista anti-kommunistisista aatteista. Samalla hän ilmaisi hämmästyksensä siitä, miksi jotkut ulkomaiset hallitukset ja viranomaiset uskoivat sitä informaatiota, mitä Charta levitti. Samainen varaulkoministeri vahvisti myös Ruotsin lehdistölle, että neljä tshekkoslovakialaista toisinajattelijaa oli vangittuna. Hän kuitenkin korosti lehdistölle antamassaan haastattelussa, että kyseiset henkilöt eivät ole vangittuina mielipiteidensä tähden, vaan he olivat vangittuina rikkomuksistaan Tshekkoslovakian lakeja kohtaan. Etykiin varaulkoministeri viittasi toteamalla, että Helsingin päätösasiakirja tuli nähdä yhtenä kokonaisuutena. Hän lisäsi, että vaikka Helsingin asiakirja sisälsi myös ihmisoikeusnormeja, niin se myös oikeutti jokaisen valtion itse valitsemaan omat järjestelmänsä ja lakinsa.²¹²

Tshekkoslovakian hallinnon reaktiot toisinajattelijoita kohtaan olivat ajoittain kohtalokkaita myös yksilön kannalta. Esimerkiksi eräs opettaja menetti työnsä Chartan allekirjoittamisen myötä. Maaliskuussa Jan Patocka antoi haastattelun alankomaalaisille toimittajille, mikä ei jäänyt Tshekkoslovakian hallinnolta huomaamatta. Kyseisessä haastattelussa Patocka muun muassa sanoi, että useita Chartan allekirjoittajia oli erotettu työpaikoistaan. Haastattelun jälkeen joukko Tshekkoslovakian sisäasiainministeriön viranomaisia tapasi Patockan ja 3. maaliskuuta hänet vietiin sisäasiainministeriöön kuulusteluja varten. Seuraavana päivänä kuulusteluista Patocka joutui sairaalaan sydänvaivojen takia. Häntä oli kuulusteltu poliisin toimesta yli kymmenen tuntia. 13. maaliskuuta Patocka kuoli Prahan sairaalassa aivoverenvuotoon. Hänen hautajaiset järjestettiin 16. maaliskuuta ja hautajaisiin osallistui noin tuhat ihmistä ja arviolta noin 100 siviilipukuista poliisia seurasi tapahtumia. Poliisi myös kuvasi hautajaisten tapahtumat videonauhalle ja hautajaisten

²¹¹ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe III 1977, 17, UMA.

²¹² Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe III 1977, 18, UMA.

jälkeen eräs niihin osallistunut psykologi pidätettiin.²¹³ Patockan joutuminen poliisin kuulustelujen kohteeksi oli yksi epäonnekkaimmista tapauksista. Menetettyään tajuntansa hän joutui sairaalahoitoon. Sairaalassa Patocka myöhemmin kirjoitti, että ainoa välttämätön asia on totuus. Hän jatkoi kirjoittamalla, että silti yksittäistapauksissa sorto saattaa voimistua. Hänen mukaansa ihmiset olivat kuitenkin entistä enemmän tietoisia niistä asioista, joiden puolesta kannatti kärsiä.²¹⁴

Belgradin kokouksen lähestyessä Tshekkoslovakian hallinnon suhtautuminen toisinajattelijoihin ei lieventynyt. Patockan ollessa sairaalassa poliisikuulustelujen jälkeen, Rude Pravo kritisoi Alankomaiden ulkoasiainministerin tapaamista Patockan kanssa. Maaliskuussa 1977 Tshekkoslovakian lehdistö syytti Chartan puhemiehen Vaclav Havelin olleen yhteydessä amerikkalaisten ja länsisaksalaisten vakoilutoimistojen kanssa. Tshekkoslovakian hallitus ei ollut myöskään hylännyt ajatusta joiden Chartan allekirjoittajien karkottamisesta. Samalla maan sisäministeri sanoi, että Chartan julistuksen allekirjoittajat tulisi jakaa kolmeen eri ryhmään. Parhaiten tunnetut olisi pitänyt karkottaa maasta, osa (lähinnä ne, jotka olivat vangittuina) tulisi tuomita ja loppujen (vähemmän tunnettujen) osalta tulisi tehdä järjestelyjä sen suhteen, että liikkeen toimintaa olisi pystytty rajoittamaan. Maaliskuussa myös kommunistisen puolueen keskuskomitea julkaisi lausunnon, missä kehoitettiin käymään taistelua kaikenlaisia porvarillisia aatteita, opportunistia ja anti-sosialismia vastaan. Samassa lausunnossa kommentoitiin ihmisoikeuskysymyksiä toteamalla, että sosialismi takaa kaikille kansalaisille mahdollisuuden työntekoon, toisinkuin kapitalismi. Tämän katsottiin olevan ihmisten perusoikeuksia yhteiskunnassa.²¹⁵

Belgradin kokouksen lähestyessä hallinnon toiminta hankaloitti konkreettisesti myös yksittäisten toisinajattelijoiden toimintaa. Maaliskuussa Prahan viranomaiset pidättivät joukon ihmisoikeusaktivisteja. Osa pidätetyistä vapautettiin viikon kuluttua, mutta osa jäi vielä pidätetyiksi.²¹⁶ Elokuussa 1977 joukko entisiä, Prahan kevään aikaisia, poliitikkoja joutui myös sorron kohteeksi. Näihin lukeutui muun muassa entinen ulkoministeri Jiri Hajek ja entinen puolueen puheenjohtajiston jäsen Frantisek Kreigel ja tämän vaimo.²¹⁷ Tshekkoslovakian kansalaisten lisäksi sorron ja vainojen kohteeksi joutuivat useasti myös ulkomaiset toimijat. Maaliskuussa Hajekin annettua haastattelunsa alankomaalaiselle sanomalehdelle kyseinen toimittaja joutui salaisen poliisin tutkittavaksi ja hänen passinsa otettiin tarkastukseen. Samoihin aikoihin Tshekkoslovakian

²¹³ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe III 1977, 18, 20, 21, UMA.

²¹⁴ Implementation of the Final Act, U.S. Government Printing Office 1977, 39, UMA.

²¹⁵ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe III 1977, 20, 21, UMA.

²¹⁶ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe III 1977, 21, UMA.

²¹⁷ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe II 1977, 36, UMA.

poliisi käytti kyynelkaasua kahta länsimaista journalistia vastaa, koska nämä olivat yrittäneet haastatella Hajekia. Myös eräs espanjalainen toimittaja joutui pidätetyksi erään toisinajattelijan kodin edessä. Tämä kertoo siitä, kuinka tarkasti Tshekkoslovakian hallinnon puolesta seurattiin toisinajattelijoiden liikkeitä ja sitä, ketä he mahdollisesti tapasivat. Myöhemmin keväällä Tshekkoslovakian ulkoasiainministeri ilmoitti, että ulkomaisten toimittajien tuli antaa työsuunnitelma, ennen kuin heillä oli mahdollisuus saada visa Tshekkoslovakiaan. Samassa yhteydessä ulkoasiainministeri totesi, että mikäli toimittajat olivat yhteydessä toisinajattelijoihin, saattoivat he joutua karkotetuksi maasta.²¹⁸

Vaikka Tshekkoslovakian hallinto reagoi herkästi yksittäisten toisinajattelijoiden toimintaan, silti suurimman huomion sai aikaan Chartan toiminta. Perustamisen jälkeen Chartan allekirjoittajat joutuivat kohtaamaan monenlaisia seuraamuksia toiminnastaan. Tästä on löydettävissä runsaasti esimerkkejä. Esimerkiksi Ostraviassa neljä allekirjoittajaa joutui kuulusteltavaksi. Tämän lisäksi heidän koteihinsa tehtiin kotietsintä. Kyseiset henkilöt, jotka joutuivat tämän toiminnan kohteeksi, edustivat Tshekkoslovakian älymystöä. Allekirjoittajat olivat ammateiltaan filosofi, teatterityöntekijä, teatterityöntekijän vaimo sekä eräs insinööri. Bratislavassa kuulusteltavaksi joutui myös filosofi, sekä Prahan Kaarlen yliopiston Marxismi-leninismen luennoitsija. Brnossa entisen aluepuoluesihteerin poika kohtasi monia vaikeuksia työpaikallaan. Eräs entinen opiskelijajärjestön johtaja ja Chartan allekirjoittaja joutui kuulusteltavaksi junamatkalla Prahasta Brnoon helmikuussa 1977.²¹⁹

Työpaikkansa joutui jättämään myös entinen radio- ja televisiokommentaattori sekä eräs psykologi. Kaksi teknikkoa, historioitsija, lakimies, kirjastonhoitaja ja toimittaja saivat varoituksen. Kaksi opettajaa erotettiin työstään ja eräs toimistotyöntekijä siirrettiin manuaaliseen työhön. Neljä armeijan everstiä, jotka olivat allekirjoittaneet Chartan, alennettiin sotilasarvoltaan ja he myös menettivät sotilaseläkkeensä. Kolme toisinajattelijaa joutui myös kotiarestiin. Eräs toisen maailmansodan aikainen entinen kenraaliluutnantti, joka allekirjoitti Chartan julistuksen, menetti sotilasarvonsa. Tämän lisäksi häntä kiellettiin käyttämästä kunniamerkkejä, jotka hän oli ansainnut toisen maailmansodan aikana. Maaliskuun 1977 aikana ainakin 10 Chartan allekirjoittajaa oli joutunut lopettamaan työnsä. Joillekin erotetuista ei kerrottu syytä, kun taas joillekin kerrottiin että eroaminen johtui nimenomaan Chartan allekirjoittamisesta. Chartan jäsenten toimintaa yritettiin hankaloittaa myös julkisella mustamaalaamisella. Esimerkiksi Radio Praha syytti erästä Chartan johto hahmoa, Vaclav Havelia, toimimisesta länsimaisten tahojen kanssa. Radio väitti, että Havel

²¹⁸ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe III 1977, 68, 69, UMA.

²¹⁹ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe III 1977, 22-23, UMA.

oli 1960-luvulla ollut yhteistyössä erään amerikkalaisen diplomaatin kanssa, joka ohjelman mukaan oli ollut tiedustelupalvelun agentti.²²⁰

Eräs Chartan allekirjoittaja, Prahalainen museotyöntekijä, irtisanottiin työstään. Prahalainen filosofian opiskelija joutui kuulusteltavaksi Chartan allekirjoittamisen jälkeen. Eräs kustantamotyöntekijä kutsuttiin Chartan allekirjoittamisen jälkeen poliisiasemalle, minne oli kutsuttu myös kustantamon johtaja, joka irtisanoi saman tien kyseisen työntekijän. Tshekkoslovakialainen kirjailija, Karol Sidon, oli nuorena yksi maan parhaimmista kirjailijoista. Ennen vuotta 1969 Sidon eli hyvin normaalia elämää, mutta Husákin valtaannousun jälkeen Sidon oli yksi monista jotka menettivät työpaikkansa. Tilanne paheni entisestään Chartan julkaistua manifestinsa, jonka myös Sidon allekirjoitti. Tämän jälkeen hänellä ei ollut enää mahdollisuutta jatkaa kirjoitustyö missään muodossa, vaan hän työskenteli kioskinmyyjänä.²²¹

Jo ennen kuin toisinajattelijoiden irtisanomiset alkoivat, kuulustelut ja pidätykset toivat esille hallinnon suhtautumisen Chartalaisten ihmisoikeusaloitteisiin. Erityisesti Chartan johtavat hahmot olivat hallinnon seurannan ja mahdollisten kuulustelujen kohteena. Näihin henkilöihin kuuluivat näytelmäkirjailija Vaclav Havel, toimittaja Jiri Lederer, teatteriohjaaja Frantisek Pavlicek, Tshekkoslovakian entinen ulkoministeri Jiri Hajek, sekä Tshekkoslovakian yksi tunnetuimmista filosofiista Jan Patočka.²²²

Tshekkoslovakiassa hallinnon reaktiot toisinajattelijoiden toimintaan erosi jonkin verran muista Varsovan liiton maista. Tshekkoslovakiassa oli hyvin yleistä toisinajattelijoiden eristäminen ja irtisanominen työpaikasta, kun taas esimerkiksi Itä-Saksassa tyypillinen vastatoimenpide toisinajattelijoihin kohtaan oli karkotus. Neuvostoliitossa ja Tshekkoslovakiassa sen sijaan hallinnon reaktiot toisinajattelijoihin kohtaan olivat jollakin tasolla verrattavissa toisiinsa. Neuvostoliitossa oli hyvin yleistä vankilatuomiot, kotietsinnät ja pidätykset toisinajattelijoihin kohtaan. Ajoittain toisinajattelijoihin lähetettiin myös mielisairaaloihin.²²³ Tarkasteltaessa päätösasiakirjan ihmisoikeusnormien täytäntöönpanoa yleisemmällä tasolla Neuvostoliitto kuitenkin erosi sen naapureista ja muista päätösasiakirjan allekirjoittajamaista huomattavasti. Neuvostoliitossa maan hallinto jatkoi sortotoimia niitä kansalaisia kohtaa, joiden mielipide erosi vallitsevasta poliittisesta

²²⁰ Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe III 1977, 22-23, UMA.

²²¹ Implementation of the Final Act, U.S. Government Printing Office 1977, 38, UMA.

²²² Implementation of the Final Act, U.S. Government Printing Office 1977, 38-39, UMA.

²²³ Vaughan 2009, 17.

linjasta. Sorto ei kuitenkaan 1970-luvulla ollut enää Stalinin aikaiseen terroriin rinnastettavaa toimintaa.²²⁴

²²⁴ Implementation of the Final Act, U.S. Government Printing Office 1977, 12, UMA.

6. Loppupäätelmät

Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökonferenssi oli kokonaisuudessaan tärkeä prosessi ja saavutus, jolla oli vaikutusta Euroopan lisäksi myös muualla maailmassa. Helsingin huippukokous oli tärkeä liennytyksen aikakauden maamerkki. Se, että Helsingin huippukokous saatiin järjestettyä, ei kuitenkaan ollut itsestäänselvyys. Helsingin huippukokousta edelsi vuosien työ ja suunnitteluprosessi, mitä hankaloitti kylmän sodan aikaiset suurvaltasuhteet. Ensimmäinen ehdotus Euroopan valtioiden välisestä tapaamisesta tehtiin vuosia ennen Helsingin huippukokousta, vuonna 1954.

Ensimmäinen ehdotus järjestettävästä kokouksesta tehtiin Neuvostoliitosta. Neuvostoliitolle järjestettävällä kokouksella oli toteutuessaan suuri symbolinen merkitys. Neuvostoliiton ehdotuksen jälkeen Varsovan liiton maiden keskuudessa pidettiin yllä ehdotusta kokouksesta erilaisina muunnelmina. Kokouksen tarkoituksena oli käsitellä maanosan turvallisuuteen ja yhteistyöhön liittyviä kysymyksiä. Neuvostoliiton ehdotus kokouksesta tarkoitti järjestettävästä kokouksesta nimenomaan eurooppalaista tapaamista. Nato kuitenkin vaati, että kokoukseen oli kutsuttava myös Yhdysvallat ja Kanada. Aiheesta heränneen keskustelun jälkeen Suomi tarjoutui mahdolliseksi kokouksen järjestäjämäksi. Suomen johdolla käytiin kokouksesta erilaisia konsultaatioita, joiden aikana idea järjestettävästä kokouksesta eteni konkreettisesti.

Kokouksen etenemistä ja sen eteen tehtäviä valmisteluja vaikeutti erityisesti osallistujien erilaiset näkemykset konferenssissa käsiteltävistä asioista. Erityisen hankalia olivatkin erityisesti päätösasiakirjan kolmanteen koriin liittyvät kysymykset. Ennen Helsingin huippukokousta käytyjen valmistelujen aikana hyväksyttiin Etykin myöhemmän merkityksen kannalta tärkeä periaate. Tämän periaatteen mukaan Etykissä tehtyjen päätösten toimeenpanossa oli otettava huomioon paikalliset erot, mutta niiden tähden ei voinut irtisanoutua täytäntöönpanosta. Tällä periaatteella oli suuri merkitys erityisesti Itä-Euroopassa ja myös Tshekkoslovakiassa, koska useilla Varsovan liiton mailla oli ongelmia päätösten täytäntöönpanossa.

Valmistelujen aikana sovittiin myös siitä, että suvereeniperiaatteen tunnustaminen ei oikeuta mitätöimään sovittuja kansainvälisiä velvoitteita. Käytännössä tämä tarkoitti sitä, että osallistujamaiden oli omia oikeuksia käyttäessään kuitenkin toimittava kaikkien kansainvälisten velvoitteiden määrittämällä tavalla. Tällä periaatteella oli merkitystä erityisesti ihmisoikeustilanteen paranemisen ja toisinajattelijoiden toiminnan kannalta. Koska Etykin aikana allekirjoitettu päätösasiakirja sitoi allekirjoittajat myös esimerkiksi muihin ihmisoikeussopimukseen (kuten ihmisoikeuksien yleismaailmallinen julistus) oli toisinajattelijoiden Tshekkoslovakiassa mahdollista painostaa maansa hallitusta päätösten täytäntöönpanossa kokonaisvaltaisesti.

Etyk prosessin yksi tärkeimmistä vaiheista oli Helsingin huippukokous 1975. Tshekkoslovakian ja tshekkoslovakialaisten toisinajattelijoiden kannalta kokouksen tärkein saavutus oli Helsingin huippukokouksen aikana allekirjoitettu Helsingin päätösasiakirja. Kaikki osallistujat allekirjoittivat tämän Helsingin päätösasiakirjan ja allekirjoituksella sitoutuivat noudattamaan siinä mainittuja poliittisia velvoitteita. Merkittävää päätösasiakirjassa oli sen kolmas kori sisältöineen sekä ensimmäisen korin seitsemäs artikla. Erityisen merkittävää oli osallistujamaiden kansalaisten ja myös toisinajattelijoiden toiminnan kannalta oli, että päätösasiakirjan alussa olevaan periaatejulistukseen sisällytettiin kohta, missä osallistujamaat velvoitettiin kunnioittamaan sekä edistämään perusvapauksia ja ihmisoikeuksia.

Ensimmäisen korin seitsemäs artikla käsitteli ihmisoikeuksien ja perusvapauksien kunnioittamista ja tähän liittyen jokaisen yksilön oikeutta ajatuksen, uskonnon, omantunnon ja vakaumuksen vapauteen. Kyseinen artikla korosti nimenomaan yksilön merkitystä. Yksilöllä katsottiin olevan oikeus tuntua omat oikeutensa ja velvollisuutensa sekä oikeus toimia näiden mukaisesti. Seitsemännen artiklan mukaan kaikkien osanottajavaltioiden tuli kunnioittaa kyseisiä oikeuksia. Näiden periaatteiden merkitys tavallisten kansalaisten ja toisinajattelijoiden kannalta

Tshekkoslovakiassa oli ilmeinen. Tämä periaate oikeutti jokaisen kansalaisen toimimaan omien oikeuksien puolesta ilman, että hallinnolla oli siihen mahdollisuutta puuttua.

Kommunistimaiden, myös Tshekkoslovakian, johtajat näkivät Etyk-prosessin aikana luodut normit riskinä kommunistihallinnon ylivallalle itä-blokin maissa. Tshekkoslovakiassa kommunistinen puolue oli vuosia kontrolloinut yksilön toimintamahdollisuuksia yhteiskunnassa, joten päätösasiakirjan normit herättivät huolestuneisuutta. Ongelmien ehkäisemiseksi kommunistimaiden keskuudessa oli tyypillistä julistaa Helsingin päätösasiakirjan olleen menestys heidän kannalta. Helsingin päätösasiakirjan todellinen sisältö ja sen sisältämät mahdollisuudet eivät kuitenkaan jääneet tavallisilta tshekkoslovakialaisilta, kuten muilta Varsovan liiton kansalaisilta, huomaamatta. Helsingin päätösasiakirjan vaikutus näiden ihmisten elämään oli merkittävä, sillä päätösasiakirja julkaistiin kaikissa Varsovan liiton maissa.

Etyk oli alusta alkaen luotu jatkuvaksi prosessiksi, jonka etenemistä ja varsinkin päätösasiakirjan täytäntöönpanoa oli tarkoitus kaikkien osallistujien yhdessä seurata. Etykin ensimmäinen seurantakokous järjestettiin Belgradissa. Belgradin kokouksen yhdeksi tärkeimmäksi teemaksi nousivat ihmisoikeuskysymykset. Erityisesti huomioita herättivät ennen Belgradin kokousta tapahtuneet ihmisoikeusrikkomukset ja toisinajattelijoiden toiminta Tshekkoslovakiassa. Tshekkoslovakiassa neljä Chartan allekirjoittajaa oli joutunut oikeuteen hallituksen vastaisesta toiminnasta juuri Belgradin kokouksen aikoihin. Tämän takia Itä-Euroopan maihin kohdistui kritiikkiä Helsingin päätösasiakirjan toimeenpanon osalta. Kansainvälisten suhteiden heikkeneminen vaikutti negatiivisesti Belgradin kokouksen tuloksiin. Belgradin kokouksen aikana laadittu asiakirja oli suppea, eikä siinä päästy yhteisymmärrykseen oleellisista kysymyksistä. Kokouksen etenemistä ja tuloksia vaikeutti se, että Etykin luonteeseen kuului konsensus päätöksenteossa. Belgradin kokouksen merkityksestä inhimillisen ulottuvuuden saralla kertoo se, että vaikka kokouksen aikana ei muuten saatu merkittäviä tuloksia aikaiseksi, niin Belgradin kokouksen aikana täytäntöönpanon tarkastelu keskittyi lähes ainoastaan ihmisoikeuksiin.

Itä-Euroopan toisinajattelijoiden toiminnan 1970-luvulla voidaan katsoa olleen yksilön tai ryhmän poliittista tai sosio-kulttuurista protestia. Itä-Euroopan kontekstissa toisinajattelijoihin luettiin yleensä myös ne henkilöt, jotka kuuluivat joihinkin uskonnollisiin ryhmittymiin. Vaikka yleensä toisinajattelu on liitetty älymystöön, termi kattoi kaikki yhteiskuntaluokat ja erilaiset ideologiat. Kuitenkin yleensä älymystö oli toisinajattelijoiden kantava voima ja aktiivinen osa. Tshekkoslovakiassa älymystöllä oli erityisen tärkeä rooli sen tähden, että juuri älymystö piti yllä vaihtoehtoisia informaatiokanavia ja toimitti erilaisia samizdat-materiaaleja. Tshekkoslovakiassa,

niin kuin muissakin Itä-Euroopan kommunistimaissa, hallitseva puolue oli suhtautumisessa toisinajattelijoihin ja yleisesti virallisesta linjasta eroaviin mielipiteisiin hyvin tiukkoja. Puhuttaessa toisinajatteliijoista Itä-Euroopassa tärkeää on muistaa, että hallinnon ja toisinajattelijoiden itsensä käsitykset termistä vaihtelivat. Toisinajattelijoilta itselleen heidän toimintansa oli laillista ja sen tavoitteena oli avoimen dialogin käyminen vallitsevan poliittisen järjestyksen kanssa. Itä-Euroopan kommunistihallinnot taas puolestaan katsoivat toisinajattelijoiden toiminnan olevan laitonta sekä vallitsevalle järjestykselle vaarallista. Näin ollen kommunistihallintojen tavoitteena oli yleensä toisinajattelijoiden mahdollisimman tehokas eristäminen.

1970-luvun tapahtumilla oli suuri vaikutus toisinajattelijaliikkeisiin Tshekkoslovakiassa ja yleisesti kautta Itä-Euroopan. Yksi tärkeimmistä tekijöistä tämän taustalla oli Etyk-prosessi kokonaisuudessa, mutta erityisesti Helsingin huippukokouksen aikana allekirjoitettu asiakirja. Päätösasiakirja rohkaisi toisinajattelijointa toimintaan, antoi oikeutuksen toisinajattelijaryhmille olla yhteydessä moniin erilaisiin kansainvälisiin verkostoihin. Kaiken kaikkiaan Helsingin konferenssin ja päätösasiakirjan vaikutus itäisen Euroopan tapahtumiin oli suurempi kuin mitä Itä-Euroopan kommunistimaiden hallinnot osasivat odottaa. Toisinajattelijoiden herääminen ja aktivoituminen toimintaan eivät tapahtunut hetkessä, mutta kiistatonta oli se, että päätösasiakirja rohkaisi toisinajattelijointa. Varsovan liiton maiden kansalaisille päätösasiakirjalla oli erityisen tärkeä merkitys. Toisinajattelijoiden lisäksi päätösasiakirja rohkaisi heitä tuomaan mielipiteensä julki entistä rohkeammin ja sitä kautta irrottautumaan kaksoiselämästä kommunistisen puolueen valvonnan alla. Tämän kaltaiset seuraukset Etykistä oli täysin havaittavissa myös Tshekkoslovakiassa.

Helsingin päätösasiakirja sisälsi monia sellaisia kohtia, jotka olivat ristiriidassa vallitsevan tilanteen kanssa Tshekkoslovakiassa. Päätösasiakirjan oli tarkoitus vaikuttaa konkreettisesti tavallisten ihmisten elämään ja tämän takia jokaisen maan hallinto oli veloitettu täytäntöönpanoon. Tavallisten tshekkoslovakialaisten keskuudessa suhtauduttiin epäilevästi Helsingin päätösasiakirjan mahdollisuuksiin saada aikaan muutoksia vallitsevaan tilanteeseen. Heidän näkökulmasta Etyk ei olisi muuttanut heidän elämäänsä millään tavalla. Huolimatta arkitodellisuuden ja päätösasiakirjan välillä vallitsevasta ristiriidasta Tshekkoslovakian hallinto oli juhlallinen kommentteissaan päätösasiakirjaan liittyen heti Helsingin huippukokouksen jälkeen. Hallinto muun muassa lupasi noudattaa kaikkia Helsingin päätösasiakirjan päätöksiä. Tämän kaltaisten kommenttien tavoitteena oli antaa positiivinen kuva konferenssista kokonaisuudessaan ja todistaa kansalaisille, että asiakirja oli ollut heidän intressiensä mukainen. Kommenttien taustalla oli myös halu laajentaa kaupallisia yhteyksiä länteen, sekä saada hyväksyntä normaalina eurooppalaisen valtiona. Tshekkoslovakian

kommunistihallinnolla olikin alku aikoina suuri tarve reagoida hyväksyttävällä tavalla päätösasiakirjaan. Helsingin konferenssin jälkeen hallinto lupasi kattavan tiedonannon päätösasiakirjasta. Tämä lupaus ei kuitenkaan lopulta toteutunut, sillä päätösasiakirjaa ei levitty siinä määrin ja siinä laajuudessa mitä hallitus oli aiemmin luvannut.

Tshekkoslovakian hallinnon suhtautumisessa Helsingin päätösasiakirjaan oli havaittavissa muutos jo parin kuukauden päästä kokouksesta. Tuolloin Tshekkoslovakian hallinnon puolelta haluttiin muistuttaa muita osallistujamaita siitä, että vaikka Tshekkoslovakia halusi toimeenpanna asiakirjan päätökset, niin valtioiden sisäiset järjestelyt ottivat oman aikansa. Kaiken kaikkiaan hallinnon suhtautuminen oli muuttunut varauksellisemmaksi. Tshekkoslovakian hallinnon kommentteista kävi myös ilmi, että heidän keskuudessa haluttiin suhtautua päätösasiakirjaan yhtenä kokonaisuutena. Tämän tarkoituksena oli välttää päätösasiakirjan yhden osan liiallinen korostaminen. Tämän tavoitteena oli mitä todennäköisimmin välttää kolmannen korin liiallinen huomio. Myöhemmin, vuoden 1976 aikana, Tshekkoslovakian hallinnon suhtautuminen päätösasiakirjaan muuttui entistä negatiivisemmaksi. Tshekkoslovakian hallinnon mukaan Euroopan valtioiden välisissä suhteissa oli havaittavissa, jotka hankaloittivat yhteistyötä ja näin ollen myös Etyk-prosessin etenemistä. Tshekkoslovakian hallinnon suhtautumista muiden osanottajavaltioiden vaatimuksiin täytäntöönpanosta vaikeutti muun muassa se, että Saksan liittotasavallan puolelta tulevat radiolähetykset aiheutti närkästystä Tshekkoslovakian hallinnossa.

Kaikki Etyk osallistujamaat olivat sitoutuneet Helsingin päätösasiakirjan täytäntöönpanoon, mutta Tshekkoslovakian tilanne ei ollut tämän asian suhteen yksiselitteinen. Hallinnon lupaukset eivät päätösten täytäntöönpanosta olleet pitäviä eivätkä näin ollen vastanneet kuvaa todellisuudesta. Tshekkoslovakiassa tapahtui useita rikkomuksia erityisesti päätösasiakirjan kolmanteen koriin liittyen. Erityisen paljon ongelmia Tshekkoslovakiassa oli ihmisten vapaaseen liikkuvuuteen että sananvapauteen ja uskonnonvapauteen liittyen. Ongelmia aiheutti erityisesti perheiden jälleenyhdistämistapaukset ja taitelijoiden mahdollisuus matkustaa maasta toiseen. Myös informaationvapauden suhteen oli ongelmia. Esimerkiksi ulkomaisten toimittajien tuli antaa työsuunnitelma, ennen kuin heillä oli mahdollisuus saada maahantulolupa Tshekkoslovakiaan. Vaikka kaikissa muissakin Varsovan liiton maissa oli ongelmia täytäntöönpanoon liittyen, oli Tshekkoslovakia näistä maista yksi ongelmallisimmista. Tähän vaikutti suurimmaksi osaksi hallinnon suhtautuminen toisinajattelijoihin ja ongelmat sananvapauden suhteen. Yhteistä Varsovan liiton maille oli, että Helsingin päätösasiakirja rohkaisi maiden kansalaisia toimimaan omien oikeuksiensa puolesta.

Ottaen huomioon Tshekkoslovakian hallinnon suhtautumisen päätösasiakirjaan ja täytäntöönpanoon liittyvät ongelmat, toisinajattelijoiden aktivoituminen Helsingin konferenssin jälkeen Tshekkoslovakiassa oli ilmeistä. Tshekkoslovakiassa poliittinen ja yhteiskunnallinen sorto oli voimakasta, eivätkä maan lait turvanneet mahdollisuutta protestointiin. Näin ollen toisinajattelijat ja oppositio korostivat Helsingin päätösasiakirjan yhteyttä muihin kansainvälisiin sopimuksiin. Vaikka ennen Helsingin konferenssia toisinajattelijat suhtautuivat vielä varauksellisesti Etyk-prosessiin, Helsingin konferenssin jälkeen he alkoivat nähdä sen mahdollisuutena uudenlaiseen yhteiskunnalliseen aktiivisuuteen.

Tshekkoslovakialaisten toisinajattelijoiden toiminnan tavoitteena oli painostaa maan hallitusta Helsingin päätösasiakirjan normien mukaisesti, joihin hallitus oli allekirjoituksellaan sitoutunut. Toisinajattelijat toimivat sekä yksin että yhdessä. Suurin aktiivisuus toisinajattelijoiden toiminnassa kietoutui Charter 77 ympärille vuoden 1977 jälkeen. Tyypillisiä toimintatapoja toisinajatteliijoille oli erilaisten haastettujen antaminen ulkomaisille tiedotusvälineille sekä avoimien kirjeiden julkaiseminen. Ulkomaisille tiedotusvälineille annetuissa haastatteluissa toisinajattelijat välittivät tietoa Tshekkoslovakian tilanteesta ja rikkomuksista päätösasiakirjan suhteen. Näissä haastatteluissa toisinajattelijat muun muassa vertasivat päätösasiakirjaa lähtölaukaukseksi sorron vähentämiseksi. Heidän mukaan Tshekkoslovakian hallinnon olisi pitänyt kunnioittaa kaikkia päätösasiakirjan kohtia. Toisinajattelijat myös korostivat päätösasiakirjan normeja perusvapauksiin liittyen. Heidän mukaansa ketään ei olisi saanut tuomita sen tähden, että jokin henkilö tukeutui toiminnassaan Helsingin päätösasiakirjaan. Toisinajattelijat halusivat myös keskustella maan historian ongelmallisista tilanteista ja Helsingin päätösasiakirjan vaikutuksesta näiden tapahtumien tulkintoihin. Esimerkkinä käytettiin muun muassa Prahan kevään aikaista Tshekkoslovakian sotilaallista miehitystä. Haastatteluissa ulkomaisille toimittajille annettiin myös konkreettisia esimerkkejä. Erityisesti toisinajattelijat toivat esille esimerkkejä Tshekkoslovakian hallinnon asettamista matkustusrajoituksista ja siitä miten nämä rikkoivat Helsingin päätösasiakirjaa.

Haastattelujen lisäksi toisinajattelijat yrittivät painostaa hallintoa erilaisilla avoimilla kirjeillä, jotka oli osoitettu joko suoraan maan hallinnolle, tai jollekin yksityiselle henkilölle. Myös näissä kirjeissä tuotiin esille hallinnon rikkomuksia päätösasiakirjaa kohtaan. Erityisesti kritisoitiin hallituksen reaktioita toisinajatteliijoita kohtaan ja toisinajattelijoiden vangitsemista. Tässä yhteydessä viitattiin Helsingin päätösasiakirjaan ja siihen, että vangitseminen rikkoi Helsingin päätösasiakirjan periaatteita. Yleisesti avoimissa kirjeissä vaadittiin huomiota ihmisoikeusrikkomuksille. Kirjeissä myös huomautettiin Tshekkoslovakian hallituksen sitoutumista erilaisiin ihmisoikeussopimuksiin. Helsingin päätösasiakirjan allekirjoittamisella Tshekkoslovakian hallitus oli vahvistanut myös

muita yleismaailmallisia ihmisoikeussopimuksia. Avoimissa kirjeissä toisinajattelijat toivat myös esille taiteilijoiden ahdinkoa Tshekkoslovakiassa.

Vuodesta 1977 alkaen toisinajattelijoiden toiminta keskittyi Chartan ympärille. Charta on hyvä esimerkki päätösasiakirjan merkityksestä Tshekkoslovakian toisinajatteliijoille, sillä Chartan julkaisema ensimmäinen peruskirja perustui täysin Helsingin päätösasiakirjaan. Vaikka Charta oli tärkeä osa toisinajattelijatoimintaa, niin myös yksilöillä oli merkitystä. Jotkin yksilöt muun muassa kirjoittivat kirjeitä maan poliittiselle johdolle. Tämän lisäksi julkaistiin julkisia vaatimuksia vangittujen toisinajattelijoiden vapauttamisesta. Tukea toimintaan haettiin myös ulkomailta. Esimerkiksi joukko kommunistisen puolueen jäseniä valitti muille Euroopan kommunistipuolueille, että näiden tulisi protestoida toisinajattelijoiden sortoa vastaan. Kaiken kaikkiaan toisinajattelijoiden reaktiot Helsingin päätösasiakirjaan olivat myönteisiä. Päätösasiakirja näyttäytyi heille tärkeänä asiakirjana, jonka avulla heillä oli mahdollisuus painostaa hallitusta. Päätösasiakirja tarjosi heille myös oikeutuksen sellaiseen toimintaan, mikä ei ollut aikaisemmin ollut mahdollista.

Tshekkoslovakian hallinto reagoi toisinajattelijoiden aktiivisuuden lisääntymiseen voimakkaasti. Yleisimmät rangaistukset toisinajatteliijoille olivat kuulustelut ja töistä erottaminen. Hyvin yleistä olivat myös pidätykset ja kotietsinnät. Muita rangaistuskeinoja olivat varoitukset, karkotuksella uhkaileminen, kotiarestit ja matkustuslupien epääminen. Hallinto aloitti myös eräänlaisen kampanjoinnin läntisiä voimia vastaan, joiden katsottiin manipuloivan Helsingin päätösasiakirjaa. Kommunistien puolue aloitti myös anti-Charta-kampanjan ehkäistäkseen ryhmän vaikutuksen leviämisen. Myös maan virallisessa lehdistössä kritisoitiin toisinajattelijoiden toimia. Esimerkiksi Rude Pravossa väitettiin Chartan jäsenten haluavan muuttaa Belgradin kokouksen propaganda-aseeksi sosialistisia maita vastaan. Lehdistössä myös kritisoitiin toisinajattelijoiden tapaamista ulkomaisten toimittajien kanssa ja syytettiin toisinajatteliijoita yhteydenpidosta erilaisiin länsimaisiin instansseihin. Tshekkoslovakian hallinto puuttui toisinajattelijoiden toimintaan myös erilaisissa lausunnoissa. Hallituksen puhemies antoi lausunnon missä Chartan sanottiin olevan seurausta länsimaiden lietsonnasta. Samassa yhteydessä puhemies totesi, että Chartan tavoitteena oli asettaa Tshekkoslovakia huonoon valoon Belgradin kokouksen lähestyessä. Myös Tshekkoslovakian varaulkoministeri sanoi Ruotsin ulkoministerille, että Charta oli seurausta anti-kommunistisista aatteista. Varaulkoministeri jatkoi, että Tshekkoslovakiassa ei ollut ketään vangittuna mielipiteiden vaan lakien rikkomisen tähden. Hänen mukaansa Helsingin päätösasiakirja tuli nähdä kokonaisuutena, ilman että korostettiin liikaa kolmatta koria. Kaiken kaikkiaan Tshekkoslovakian hallitukselle toisinajattelijoiden toiminta näyttäytyi vallitsevalle järjestyksellä vaarallisena. Etykiä myös käytettiin apuna toisinajattelijoiden toiminnan hillitsemisessä.

Kaiken kaikkiaan Tshekkoslovakian hallinto oli alussa reaktioissaan Helsingin päätösasiakirjaan hyvin juhlallinen. Myöhemmin suhtautuminen muuttui kriittisemmäksi ja julkisissa kannanotoissa korostettiin päätösasiakirjan näkemistä yhtenä kokonaisuutena, ilman että mitään osa-aluetta korostettiin muita enemmän. Tshekkoslovakian hallinto muuttui suhtautumisessaan päätösasiakirjaan koko ajan varauksellisemmaksi Belgradin kokouksen lähestyessä. Tähän vaikutti tapahtumat Tshekkoslovakiassa ennen Belgradia ja niiden sama kansainvälinen huomio. Kuitenkin ennen Belgradin konferenssia julkisuuteen annettiin hyvinkin positiivisia lausuntoja. Toisinajattelijat korostivat reaktioissaan päätösasiakirjan suhdetta muihin kansainvälisiin sopimuksiin. Päätösasiakirja nähtiin mahdollisuutena sarron vähentämiselle. Helsingin konferenssin ja siellä allekirjoitetun päätösasiakirjan katsottiin edustavan yhteisten eurooppalaisten arvojen tunnustamista. Päätösasiakirjan avulla vaadittiin huomiota ihmisoikeusrikkomuksille Tshekkoslovakiassa. Hallinto puolestaan reagoi voimakkaasti toisinajattelijoiden toimintaan. Myös uskonnolliset ryhmät luettiin toisinajattelijoihin. Tshekkoslovakian hallinto syytti myös ulkomaita puuttumisesta maan sisäisiin asioihin, kun ulkomailta osoitettiin tukea maan toisinajatteliijoille. Hallinto reagoi erityisesti Charta 77 toimintaan. Chartalaisten ajateltiin haluavan muuttaa Belgradin kokous propaganda-aseeksi sosialistia maita vastaan. Hallinnon suhtautuminen toisinajattelijoihin ei muuttunut Belgradin kokouksen lähestyessä.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

I Arkistolähteet

Ulkoasianministeriön arkisto (UMA), Helsinki

ETYK seuranta yleistä 1975

ETYK seuranta yleistä 1976

ETYK seuranta yleistä 1977

II Painetut lähteet

Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökonferenssin päätösasiakirja. Valtion painatuskeskus, Helsinki 1975.

Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe CSCE I. East-West Institute, The Hague 1976.

Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe CSCE II. East-West Institute, The Hague 1977.

Implementation. Conference on Security and Cooperation in Europe CSCE III. East-West Institute, The Hague 1977.

Implementation of the Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe: Findings and Recommendations Two Years after Helsinki. Commission on Security and Cooperation in Europe. U.S. Government Printing Office, Washington 1977.

III Kirjallisuus

Agnew, Hugh, *The Czechs and the Lands of the Bohemian Crown*. Hoover Institution Press, California 2004.

Batt, Judy, *East Central Europe from Reform to Transformation*. Pinter Publishers, London 1991.

Baudet, Floribert, "It was Cold War and we wanted to win". *Human rights, "détente," and the CSCE*. Teoksessa Wenger, Andreas; Mastny, Vojtech; Nuenlist, Christian, *Origins of the European Security System. The Helsinki process revisited, 1965-1975*. Routledge, London 2008, 183-195.

- Donnelly, Jack, *International Human rights*. Westview Press, Colorado & Oxford 1993.
- Gaddis, John Lewis, *The Cold War. A New History*. Penguin Books, New York 2005.
- Hakkarainen, Petri, *Inhimillisen ulottuvuuden vaatimaton alku: ihmisoikeudet ja vapaa liikkuvuus Etykin varhaisessa valmisteluvaiheessa*. Teoksessa Mattinen, Erkka; Nikula, Piia; Pentikäinen, Merja; Suomalainen, Nina, *Inhimillisen Euroopan puolesta. Euroopan turvallisuus- ja yhteistyöjärjestö 30 vuotta*. Like, Helsinki 2005, 21-27.
- Hanhimäki, Jussi & Wested, Odd Arne, *The Cold War. A History in Documents and Eyewitness Accounts*. Oxford University Press, New York 2003.
- Havel, Václav, *A Neglected Generation*. Teoksessa Skilling, H. Gordon, *Czechoslovakia 1918-1988. Seventy Years from Independence*. Macmillan Academic and Professional LTD, Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London 1991, 211-214.
- Heraclides, Alexis, *Security and Co-operation in Europe: The Human dimension, 1972-1992*. Frank Cass, London & Oregon 1993.
- Järvinen, Jouni, *Normalization and Charter 77 – Violence, Commitment and Resistance in Czechoslovakia*. Kikumora publications, Helsinki 2009.
- Kallenautio, Jorma, *Suomi kylmän rauhan maailmassa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2005.
- Kusin, Vladimir V., *Challenge to Normalcy: Political Opposition in Czechoslovakia, 1968-77*. Teoksessa Tökés, Rudolf L., *Opposition in Eastern Europe*. The Macmillan Press LTD, London 1979, 26-59.
- Loth, Wilfried, *Overcoming the Cold War. A History of Detente, 1950-1991*. Palgrave, Hampshire & New York 2002.
- Luoto, Jari, *Ulkopolitiikka ja ihmisoikeudet. Suomen kansainvälisen ihmisoikeuspolitiikan murroskausi 1985-1995*. Helsinki, Gaudeamus, Helsinki 1997.
- Mattinen, Erkka; Nikula, Piia; Pentikäinen, Merja; Suomalainen, Nina, *Inhimillisen Euroopan puolesta*. Euroopan turvallisuus- ja yhteistyöjärjestö 30 vuotta. Like, Helsinki 2005
- Nuti, Leopoldo, *The Crisis of Détente in Europe. From Helsinki to Gorbachev, 1975-1985*. Routledge, London 2009.

- Paul, David W., *Czechoslovakia. Profile of a Socialist Republic at the Crossroads of Europe*. Westview Press, Colorado 1981.
- Peltola, Tuomas, *Muutosta lähentymistä kautta. Saksan liittotasavallan Etyk-politiikka inhimillisen ulottuvuuden alueella 1975-1978*. Historian pro gradu-tutkielma, Tampereen yliopisto 2011.
- Pentikäinen, Merja, *Human Rights Commitments within the CSCE Process: Nature, Contents and Application in Finland*. Tabloid, Helsinki 1994 (2.p.).
- Pentikäinen, Merja, *Etyjin inhimillinen ulottuvuus*. Teoksessa Mattinen, Erkka; Nikula, Piia; Pentikäinen, Merja; Suomalainen, Nina, *Inhimillisen Euroopan puolesta. Euroopan turvallisuus- ja yhteistyöjärjestö 30 vuotta*. Like, Helsinki 2005, 67-84.
- Reimaa, Markku, *Inhimillinen ulottuvuus eurooppalaisessa turvallisuudessa 1975-1989*. Teoksessa Mattinen, Erkka; Nikula, Piia; Pentikäinen, Merja; Suomalainen, Nina, *Inhimillisen Euroopan puolesta. Euroopan turvallisuus- ja yhteistyöjärjestö 30 vuotta*. Like, Helsinki 2005, 35-47.
- Reimaa, Markku, *Kekkosen katiska. Suomen toiminta Etykissä 1968-1989*. Edita, Helsinki 2008.
- Romano, Angela, *The Main Task of the European Political Cooperation. Fostering Détente in Europe*. Teoksessa Villaume, Paul & Westad, Odd Arne, *Perforating the Iron Curtain. European Détente, Transatlantic Relations, and the Cold War, 1965-1985*. Museum Tusculanum Press, Copenhagen 2010, 123-137.
- Rotfeld, Adam Daniel, *From Helsinki to Madrid, CSCE Documents*. Polish Institute of International Affairs, Warsaw 1983.
- Snyder, Sarah B., *The Rise of the Helsinki Network: "A Sort of Lifeline" for Eastern Europe*. Teoksessa Villaume, Paul & Westad, Odd Arne, *Perforating the Iron Curtain. European Détente, Transatlantic Relations, and the Cold War, 1965-1985*. Museum Tusculanum Press, Copenhagen 2010, 179-193.
- Suri, Jeremi, *Power and Protest. Global Revolution and the Rise of Détente*. Harvard University Press, Cambridge & London 2003.
- Szabó, Máté, *Hungary*. Teoksessa Pollack, Detlef; Wielgoths, Jan, *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe. Origins of Civil Society and Democratic transition*. Ashgate, Hants & Burlington 2004, 51-68.

- Thomas, Daniel C., *The Helsinki Accords and Political Change in Eastern Europe*. Teoksessa Risse, Thomas; Ropp, Stephen C.; Sikkink, Kathryn *Power of Human Rights. International Norms and Domestic Change*. Cambridge University Press, Cambridge 2004 (5.p.).
- Thomas, Daniel C., *The Helsinki Effect. International Norms, Human rights, and the Demise of Communism*. Princeton University Press, Princeton 2001.
- Tuma, Oldrich, *Czechoslovakia*. Teoksessa Pollack, Detlef; Wielgohs, Jan, *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe. Origins of Civil Society and Democratic transition*. Ashgate, Hants & Burlington 2004, 29-50.
- Tökés, Rudolf L., *Human Rights and Political Change in Eastern Europe*. Teoksessa Tökés, Rudolf L., *Opposition in Eastern Europe*. The Macmillan Press LTD, London 1979, 1-25.
- Vaughan, Patrick G., *Zbigniew Brzezinski and the Helsinki Final Act*. Teoksessa Nuti, Leopoldo (toim), *The Crisis of Détente in Europe. From Helsinki to Gorbachev, 1975-1985*. Routledge, London 2009. 11-23.
- Wolchik, Sharon L., *Czechoslovakia in Transition: Politics, Economics and Society*. Printer Publishers, London 1991.